

Život Židova u haredskoj ili ultra-ortodoksnoj zajednici

Horvat, Martina

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:395208>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-21**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ODSJEK ZA TURKOLOGIJU, HUNGAROLOGIJU I JUDAISTIKU
KATEDRA ZA JUDAISTIKU

Martina Horvat

Život Židova u haredskoj ili ultra-ortodoksnoj zajednici

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Kotel Da-Don

Zagreb, listopad 2020.

Sadržaj

1. Uvod.....	4
2. Judaizam	6
3. Židovske denominacije	8
4. Židovi u Istočnoj Europi	10
5. Židovi u Zagrebu i Iloku prije i za vrijeme Holokausta.....	12
6. Agudat Israel.....	15
7. Tko su Haredi.....	16
8. Hasidim i Misnagdim.....	21
8.1. Tko su Belz Hasidi?	24
9. Život u zajednici	27
9.1. Spolna segregacija	28
9.2. Obrazovanje	29
10. Običaji (sklapanje braka, smrt i pokop)	33
10.1. Sklapanje braka, odabir partnera, zaruke i vjenčanje.....	33
10.2. Vjenčanje u Haredi zajednici	35
10.3. Sahrana.....	37
10.4. Prekrivanje kose i pokrivanje glave	39
10.5. Odjeća	41
11. Pregled jezika Haredi zajednice kroz povijest	43
12. Zaključak.....	45
13. Literatura.....	46

Sažetak

Cilj ovog rada je proučiti i predstaviti haredsku zajednicu koja je smatrana jednom od najkonzervativnijih zajednica ortodoksnog židovstva, izvana nazivana kao ultra-ortodoksna. Predstavit će se sama zajednica, s naglaskom na *Belz Hasidim*, način života i običaji, uključujući obrazovanje, vjerske prakse i uvjerenja, seksualnu etiku i brak te će se navedena zajednica usporediti sa ortodoksnim zajednicama u Hrvatskoj, ponajviše onima koje su se bile nastanile na području Iloka i Zagreba. Namjera je uvesti čitatelja u svijet ortodoksnog židovstva. U dijelu o obrazovanju cilj je prikazati način na koji se navedena zajednica izgrađuje i kako prenosi svoju kulturu i vrijednosti s generacije na generaciju. Korištenjem dostupne literature iz raznih knjiga i članaka razradit će se tema, teorijski dio rada i navest će se glavne karakteristike zajednice koja se često smatra utjelovljenjem židovske prošlosti.

Ključne riječi: haredi, ortodoksno židovstvo, ultra-ortodoksi, Belz Hasidim, Ilok, Zagreb

Summary

The aim of this paper is to ponder and present the Haredi community that was considered one of the most conservative communities of Orthodox Judaism, externally referred to as ultra-Orthodox. This paper will contain the presentation of community itself, with an emphasis on *Belz hasidim*, lifestyle and mores, including education, religious practices and beliefs, sexual ethics and marriage, and the community will be compared with orthodox communities in Croatia, mostly the ones that settled in Ilok and Zagreb. The intention is to introduce the reader to the world of orthodox Judaism. In the section on education, the aim is to show the way in which this community is built and how they transmit their culture and values from generation to generation. Using the available books and articles, the topic and the theoretical part of the paper will be elaborated and the main characteristics of the community, which is often considered the embodiment of the Jewish past, will be stated.

Keywords: haredi, orthodox Judaism, ultra-orthodoxy, Belz Hasidim, Ilok, Zagreb

1. Uvod

Tema ovog rada je život Židova u Haredi ili ultra-ortodoksnoj zajednici. Ovim radom prikazujem početke Haredi zajednice, način života i običaje, uključujući obrazovanje, vjerske prakse i uvjerenja, seksualnu etiku i brak. Namjera je uvesti čitatelja u svijet ortodoksnog židovstva i prikazati način na koji se navedena zajednica izgrađuje, kako prenosi svoju kulturu i vrijednosti s generacije na generaciju. U radu je dan pregled razvoja i funkcioniranja zajednice u svijetu, s naglaskom na Istočnu Europu i zajednicu Belz Hasidim. Zajednica je ime dobila po gradu u kojem je prebivala, Belzu. Navedenu zajednicu sam odabrala jer predstavlja jednu od najvažnijih hasidskih dinastija Galicije te zajednicu koja je uz to i ogledalo ortodoksije, što ju čini zanimljivom i tajanstvenom. S obzirom na to da takvu vrstu židovstva nismo upoznali kroz studij, kako bih saznala nešto više, a i drugima približila ortodoksni tip zajednice, služila sam se knjigom *Defenders of the Faith* u kojoj su detaljno prikazani običaji i način na koji zajednica Belz Hasidim živi. Ujedno sam istražila i ortodoksne zajednice u Hrvatskoj: u Zagrebu te u Vukovarsko-srijemskoj županiji, usredotočujući se na zajednicu koja se nastanila u Iloku. U radu je prikazan usporedni pregled Haredi zajednice u Iloku i ostalih Haredi zajednica te dolazak i nestanak navedenih zajednica s područja Hrvatske.

Konzervativno židovstvo, poznato i kao Masorti židovstvo jedna je od tri glavne židovske religijske denominacije uz reformirano i ortodoksno židovstvo. Izraz *haredim* - nekada korišten za jednostavno označavanje nečega što je religiozno - danas se obično koristi za one najekstremnije ortodoksne Židove¹ i pokriva široki spektar teološko, politički i socijalno konzervativnih ortodoksnih Židova, koji se ponekad nazivaju i ultraortodoksnima.²

Današnji ortodoksni judaizam ima lako prepoznatljiv profil. Prepoznaje se u robusnim institucionaliziranim oblicima kao što su organizacije širom zemlje, poput sinagoga, zajednica, rabina, škola i ješiva³, novina i drugih medija, pa čak i političkih stranaka u Izraelu i hasidskim gradovima u SAD-u koji se definiraju kao ortodoksni. Ortodoksiju karakterizira čvrst ideološki stav koji podrazumijeva više od samog tradicionalnog oblika vjerskog štovanja, ona predstavlja ideologiju posvećenu očuvanju cjelokupne tradicije, što je posljedica izazova koje moderne

¹ Encyclopedia Judaica, pod 'Haredim'

² Encyclopedia Judaica, pod 'Conservative Judaism'

³ *Ustanova za proučavanje Tore, odnosno za vjersko obrazovanje učenika nakon završenog osnovnog školovanja; niža ješiva (ješiva katana) je srednja škola, viša ješiva (ješiva gevoha) je za više uzraste* (Dadon, 2004: 742)

ideologije postavljaju tradiciji.⁴ Počeci onoga što se danas naziva ortodoksijom datiraju iz 18. stoljeća, razdoblja židovske povijesti u Europi. Nakon što je europsko židovstvo doživjelo velike promjene koje je donijela revolucija, počelo je raditi na reformi židovstva. (Heilman, Friedman, 1991: 1)

Prvi podaci o Židovima u Hrvatskoj pojavljuju se u 3. stoljeću kada je nađen kamen na kojem je bila zapisana riječ 'seucham'⁵ pa se vjeruje da je na području antičkog naselja Murse, današnji Osijek, živjela židovska zajednica. (Dobrovšak, 2017:25) Podaci o Židovima u Iloku nisu poznati prije 19. stoljeća. Poznato je da je postojala Židovska zajednica u Iloku početkom 19. stoljeća, ali nisu poznati podaci o počecima naseljavanja tog područja. Iako nije moguće odrediti točan period u kojemu su Židovi naselili iločko područje, iz dokumenata koji su autorici bili poznati, prvi podaci datiraju još iz tridesetih godina 19. stoljeća u kojima je navedeno da su Židovi trgovali na tim područjima. (Dobrovšak, 2017:153)

Metodologija rada temeljena je na izvorima dostupnima u knjižnicama, internetskim izvorima i građi iz Muzeja grada Iloka.

⁴ Silber, Michael K. 2010. Orthodoxy. YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Orthodoxy>; zadnje posjećeno 22.srpnja 2020

⁵ na grčkom riječ proseucha označava molitvu, zavjet, štovanje božanstva; prvotno, prema Židovima, riječ je označavala otvoreno mjesto na kojem su se Židovi okupljali da bi čitali knjige zakona; Petar Selem, Les religions orientales dans la Pannonie Romaine: Partie en Yougoslavie, BRILL, Leiden, 1980, str 259.

2. Judaizam

Židovstvo je monoteistička religija koja se prvi put spominje unazad više od 5.000 godina, još od patrijarha Abrahama, što ju čini jednom od najstarijih svjetskih religija. Sljedbenici judaizma, tj. Židovi, svoja vjerovanja temelje na spisima i doktrinama sadržanima u Tori i Talmudu. Svi pokreti židovstva imaju određene principe, među kojima su i vjerovanje u jednog Boga, bez oblika ili tijela; vjerovanje u Deset zapovijedi i Toru; poštivanje Šabata⁶; slavljenje tradicionalnih festivala i praznika i obrezivanje. Različiti pokreti u judaizmu razlikuju se u tumačenjima *halahe*⁷, razinama poštivanja tih zakona i ponovnim vrednovanjem zakona i obreda kroz povijest. (Eisenberg, Scolnic, 2001:75) Prema Rebić (2002:1055) židovstvo je najstarija monoteistička religija, ujedno i religija židovskog naroda nastala na istim temeljima na kojima je nastalo kršćanstvo i islam. Dadon (2004:21) navodi da je monoteistička religija velik dar koje je židovstvo kao religija pružilo čovječanstvu, a samim time i drugim religijama koje su se iz njega razvile. '*kršćanstvo se razvilo iz jedne židovske sekte u prvome stoljeću, a islam se pojavio u sedmome stoljeću, nakon arapskog dodira sa židovstvom i kršćanstvom.*'

Razni vjerski pokreti koji su se pojavljivali tijekom duge povijesti ostali su dijelom židovske religije, kao npr. hasidizam⁸ i kabala⁹. Temelj židovstva jest jedan Bog i vjera u istoga kao stvoritelja svega. Cilj židovstva nije dobivanje Božje naklonosti već ispunjavanje Božje zapovijedi. Najvažniji izvor židovstva jest Tora koju je Bog putem Mojsija dao židovskome narodu. Neusner (2004:9) definira židovstvo kao religiju koja se Bogu približava kroz tekst Tore – hebrejska riječ koja znači podučavanje ili uputa. Prateći način na koji je Tora oblikovana kroz vrijeme, zapravo pratimo pojavu židovstva u Izraelu. Židovstvo datira iz 1200.g. pr.n.e. i razvija se sve do svojeg cjelovitog oblika u Babilonskom Talmudu, oko 600.g. n.e. Sastavljena od spisa koji se smatraju Bogom dani, Tora sadrži upute o pravilnom načinu života za Židove. Sačuvana je u hebrejskim spisima drevnog Izraela koji se nalaze u Starom zavjetu i u usmenoj predaji. Holokaust i stvaranje države Izrael su utjecali na židovski narod u cjelini, a ne samo na pojedince poput rabina, profesora i intelektualaca te religije. (Fackenheim, 1987:9) Takvi

⁶ Subota; izbjegavanje djelovanja; sedmi dan u tjednu, sveti dan odmora za židovski narod. Zapovijed o čuvanju Šabata određena je u Deset zapovijedi jer je sedmoga dana Bog prestao sa svojom stvaralačkom djelatnošću (Dadon, 2004:763)

⁷pravni dio židovske vjerske književnosti; naziv dolazi od glagola 'halah' (ići), jer 'idemo', to jest slijedimo židovsko pravo, (Dadon, 2004:736)

⁸ Vjerski i društveni pokret čiji je utemeljitelj Baal-Šem Tov – Bešt (1698. – 1760.) nastao oko 1740. među Židovima Poljske i Ukrajine. Pokret se rasprostranio prema Istoku Europe. (Dadon, 2004: 738)

⁹ 'predaja'; općeniti naziv za tajnovitu Toru, židovski misticizam, koji obrađuje kozmološke teme (stvaranje, Bog, razlozi za micvot), te filozofiju i teologiju (Dadon, 2004: 744)

značajni događaji obilježili su suvremenu židovsku povijest, a uz njih židovstvo i židovska religija nisu mogli ostati netaknuti. (Fackenheim, 1987:9)

3. Židovske denominacije

McGuire (2002:162-165) objašnjava da se pojam religijske denominacije odnosi na veće skupine i tradicije unutar određene religije. Židovstvo ima gotovo jednak broj podjela kao i primjerice kršćanstvo, iako ga mnogi zbog nedovoljnog poznavanja doživljavaju kao jednu homogenu cjelinu. Tu tvrdnju možemo smatrati djelomično točnom jer, prema propisima halahe, unatoč različitostima pojam židovskog identiteta je jedinstven svim Židovima. Većina židovskih denominacija nastala je kroz 18. i 19.st, a u Sjedinjenim Američkim Državama u 20. stoljeću (Savić, 2015:251). Kehile, židovske vjerske zajednice, počele su se osnivati krajem 18. stoljeća na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije. (Dobrovšak, 2017:160) Među europskim Židovima javlja se pokret pod nazivom Haskala¹⁰ čiji je začetnik bio Moses Mendelssohn, njemački židovski filozof. Pokret rezultira sekularizacijom židovske religije, a židovstvo se počinje promatrati više kao kultura nego kao religija. Kako su Židovi odlazili u angloameričke zemlje, prvenstveno Sjedinjene Američke Države, tako su se i denominacije sve ozbiljnije počele oblikovati. Uz mnoštvo današnjih denominacija jedino je podjela na ortodoksne, konzervativne i reformirane Židove prihvaćena od svih proučavatelja prava i religija. Kako je prosvjetiteljski pokret Haskala utjecao na razvoj i definiranje svake od denominacija tako su se Židovi počeli privikavati na nove okolnosti. Oni koji su htjeli biti emancipirani razvili su reformirano židovstvo te su bili više koncentrirani na kulturu nego na samu religiju. Ortodoksno židovstvo se koncentriralo na veću povezanost s religijom i tradicijom. Od svih grana modernog židovstva, ultra-ortodoksno židovstvo je nedvojbeno najviše orijentirano na tradiciju, a sljedbenici te denominacije bili su prepoznati po drugačijoj odjeći i izgledu, vjerskom ekstremizmu, drugačijem načinu života i organizaciji društva. (Silber, 1992:23-24)

Unutar ortodoksnog Židovstva postoji nekoliko podskupina: Moderni ortodoksi, Hasidski judaizam i Haredi judaizam. Moderni ortodoksi podržavaju tradicionalni židovski zakon bez prevelikog odmicanja od sekularnog svijeta. Odijevaju se mnogo asimiliranije te se, uz ispunjavanje vjerskih obaveza, druže i sa sekularnim zajednicama. Suprotno njima, Haredi Židovi, nazivani i ultraortodoksnima, zahtijevaju minimalni kontakt sa sekularnim društvom te se razlikuju i u odijevanju. Hasidi, koji su također nazivani ultraortodoksnima i teže sličnim stvarima kao i Haredi, razlikuju se samo po naglašavanju mistike (Milligan, 2014:25). Dvije

¹⁰ (hebr.: השכלה - naobrazba, spoznaja), židovski racionalistički i prosvjetiteljski pokret u 18–19. st. u istočnoj i srednjoj Europi; preuzeto s <https://www.hrleksikon.info/definicija/haskala.html>, zadnje posjećeno 02. srpnja 2020.

ortodoksne vjerske zajednice su postojale i u Iloku, a to su bili Aškenazi i Sefardi. Imali su vjersku školu Talmud Toru u kojoj je nastavni jezik bio njemački, a uz to imali su i ješivu pod imenom 'Hevra bahurim'. U Iloku je postojala i knjižnica, mesnica za obredno košer klanje i mikve. (Dobrovšak, 2017:160)

U iločkoj Ortodoksnoj općini, 1922.godine izbio je sukob oko obreda koji se primjenjuje u molitvama te je došlo do podjele općine. Od 1925. godine postoje dvije samostalne općine, Ortodoksna i Aškenaska. (Sremac, 2018: 12)

4. Židovi u Istočnoj Europi

Švob (1995:237-238) ističe da su se povoljni uvjeti na Istoku, koji su pogodovali razvitku židovske zajednice, promijenili u 17. stoljeću, točnije 1648. kada je na jugu Poljske, u Ukrajini, došlo do ustanka kozaka (Hmeljnički) protiv Poljaka i Židova te su se u borbu uključili i Tatari s Krima. Kozaci i Tatari uspjeli su ući u Galiciju, Litvu, i Bjelorusiju, nastali su strašni pokolji te su zarobili židovsko stanovništvo. Za njima dolazi i švedski kralj Karlo Gustav X. Između 1648. i 1656. pobijeno je oko 50.000 Židova te je uništeno mnogo zajednica. Na istoku, oko 1768. dolazi do novih prodora kozaka iz Ukrajine, a situaciju gorom čini i podjela Poljske (1772). Unutar židovskog naroda, suočenog s tim teškim prilikama, nastaje novi pokret osnovan na pobožnosti – hasidizam, čiji je osnivač Israel ben Eli Eser. Zajednice su se teritorijalno prorijedile i smanjile zbog pogroma i bijega što je pogodovalo širenju hasidizma, pretežno u središnjoj i južnoj Poljskoj, Ukrajini i dijelu Litve. Hasidizam je doveo do još većeg odvajanja Židova od ostatka svijeta. Pošto su Hasidi propovijedali uživanje u životu uz pjevanje i ples, suprotstavili su im se rabini u pokretu (*mitnagedim*), zagovornici povratka učenju Tore i Talmuda. Hasidske zajednice postojale su i u New Yorku, Londonu i Izraelu. Židovi u zapadnoj Europi težili su emancipaciji, dok su oni u istočnoj Europi i dalje zagovarali ortodoksiju. Na Zapadu je Haskala, prosvjetiteljski židovski pokret, dovela do sukoba između ortodoksa, onih koji su bili naklonjeni tradiciji i vjeri onako kako nalažu Tora i Talmud, i reformista koji su se zalagali za asimilaciju. (Švob, 1995: 238-244) Za vrijeme Haskale, židovske su se zajednice u Europi priklanjale ili ortodoksnoj ili reformiranoj struji. U Ugarskoj su se reformirani svećenici zalagali za promjene u vjerskim običajima. Veći dio židovske općine iz Zagreba priklonio se reformiranima, dok u ostalim zajednicama nije došlo do neke velike promjene. Za židovsku se zajednicu iz Vukovara pretpostavlja da se također priklonila reformiranima zbog dokumenta u kojem je navedeno da su Židovi podržavali reformu, ali nisu dozvoljavali promjene kod vjerskih običaja i stvari. (Dobrovšak, 2017:67) Na Zapadu se ortodoksija razvila kao odgovor na emancipaciju Židova, dok je na Istoku (Poljska, Litva, Rusija) ostala izvorna. Ortodoksni Židovi na istoku i dalje su živjeli u getima; ako su živjeli u gradovima i dalje su bili u odvojenim dijelovima. Odijevali su se tradicionalno, govorili jidiš i učili samo židovske predmete. Za razliku od ortodoksnih Židova na Zapadu koji su dopuštali da se u njihovim školama uče i opći predmeti uz one židovske i samim time držali u ravnoteži modernizam i tradiciju, Židove u istočnim zemljama je način koji su živjeli doveo do

siromaštva. Zbog navedenih razlika, mladi su odlazili stjecati obrazovanje na Zapadu te su odbacivali ortodoksiju i prisile nametnute od strane religioznih rabina. (Švob,1995:244-245)

5. Židovi u Zagrebu i Iloku prije i za vrijeme Holokausta

Tijekom 14. i 15. stoljeća, na Gradecu u Zagrebu postojalo je desetak židovskih obitelji. Sredinom 15. stoljeća istjerani su iz grada te su imali zabranu boravka i naseljavanja u Hrvatskoj. Tek krajem 18. stoljeća, većinom zbog sajmova i trgovine, Židovi dolaze u neke gradove na sjeveru Hrvatske. Pravo naseljavanja stječu Ediktom o toleranciji cara Josipa II. (Goldstein, 2001:24) Kao i većina ljudi, ni Josip II. (1780. – 1790.) nije bio naklonjen Židovima, no unatoč tome donio je niz zakona o toleranciji za Židove kako bi poboljšao njihov položaj u Habsburškoj monarhiji. Za Hrvatsku je patent o toleranciji donesen 31. ožujka 1783. pod imenom *Systematica Gentis Judaicae Regulationis*. Nakon donošenja patenata, Židovima je bilo dopušteno uzimanje zemlje u zakup, omogućena im je sloboda kretanja i naseljavanja, te sloboda vjeroispovijesti. Mogli su se baviti poljoprivredom i obrtom, ali posjedovanje kuće i zemljišta im je i dalje bilo zabranjeno. (Dobrovšak, 2017:37)

Židovi su se sporo naseljavali pa je tako početkom 19. stoljeća u Zagrebu zabilježeno tek 9 židovskih obitelji. Židovska je općina u Zagrebu osnovana 1806. godine (Goldstein, 2001:24), dok se u Iloku većina Židova nastanila tek sredinom 19. stoljeća, nakon sloma mađarske revolucije što je rezultiralo stvaranjem općina i gradnjom sinagoga (Sremac 2018: 10). Židovi u Zagrebu bili su pod velikim utjecajem prosvjetiteljskog pokreta. Godine 1873. Židovi u Zagrebu konačno stječu građanska prava, što je sljedećim generacijama omogućilo da se počnu doseljavati u Zagreb, steknu imetak te profitiraju u unosnim zanimanjima. Bili su liječnici, odvjetnici, arhitekti, graditelji, bankari, umjetnici i industrijalci (Goldstein, 2001:25). U Iloku Židovi su se bavili industrijom, zanatima (tiskare) i trgovinom (vino, žitarice, manufaktura i tekstil, drvo i građevinski materijal) (Dobrovšak, 2017:162).

U usporedbi s drugim zemljama, Židovska je zajednica u Hrvatskoj uvijek bila malobrojna, ali je zagrebačka Židovska općina bila najveća i najbogatija u Hrvatskoj (Goldstein, 2001:25).

Kad su se reformisti i ortodoksi sukobili 1840. godine, pobjedom reformista je dogovoreno da će postojati samo jedna općina te su tako 1941. godine ortodoksi činili svega 2% zagrebačkog židovstva (Goldstein, 2001: 27).

Kako se razvijao grad, tako se razvijala i židovska zajednica. Uz osnivanje raznih židovskih društava, tiskanje časopisa Židovska smotra i informativno-političkog tjednika Židov, u drugoj polovici 19. stoljeća, 1867. godine izgrađena je i nova sinagoga, što je bio jedan od bitnijih događaja za zagrebačku židovsku zajednicu (Goldstein, 2001:26)

Gradnja te sinagoge uzrokovala je vjerski sukob zato što su unutar nje postavljene orgulje. Orgulje su kao novinu uveli reformisti, a tradicionalisti su se tome suprotstavljali tvrdeći da je glazba kao znak žalosti zabranjena u sinagogi te podsjeća na kršćanstvo. (Boeckh, 1995: 40)

'Do promjene zakonitog položaja »starovjeraca«, tako su se službeno zvali, dolazi 1906. kada je donesen zakon o »Ustroju izraelićanskih vjerskih zajednica u Hrvatskoj«. Tim je zakonom bilo zabranjeno usporedno postojanje više odvojenih zajednica. Ortodoksni Židovi su prema tome morali izgubiti svoju autonomiju, ali su i dalje kao Udruženje starovjeraca članova Izraelitske bogoštovne općine mogli postojati unutar Židovske općine. Oni će ostati okupljeni unutar ovog udruženja i u razdoblju između dva svjetska rata' (Boeckh, 1995:40)

Godine 1921. u časopisu Židov je objavljen članak u kojemu je Lav Stern, jedan od uglednijih cionista, kritizirao ortodokse tvrdeći da su neaktivni kako u svojim tako i u stvarima koje su im zajedničke s ostalim građanima te da su se 'ogradili kineskim zidom od ostale svoje židovske braće.' Iako je zajednica starovjeraca i dalje je nastavila djelovanje u zagrebačkoj općini ultraortodoksni Židovi su se izdvojili te potpuno izolirali. Željeli su izgraditi ortodoksni hram, no s obzirom na to da za to nisu imali dovoljno novaca, nastavili su održavati vjerske službe u iznajmljenim prostorima. (Goldstein, 2004: 186)

Tradicionalisti su, naposljetku, napustili »Udruženje starovjeraca« da bi 1926. od državnih vlasti dobili dopuštenje za osnivanje vlastite zajednice pod nazivom Jevrejsko-ortodoksna vjerska općina. Godine 1933. traže i dobivaju od zagrebačke gradske uprave zemljište za groblje. Do tada su svoje mrtve pokapali na najbližem židovskom ortodoksnom groblju u Iloku, jugozapadno od Osijeka. (Boeckh, 1995:41)

Godine 1931. osam članica Ortodoksne općine osnovalo je Šošanu, ortodoksno jevrejsko društvo u Zagrebu. Društvo koje je zamišljeno kao žensko, organizirano je s ciljem pomaganja sirotinji, širenja židovske kulture, znanosti i podizanja židovske svijesti. Pretpostavlja se da je društvo bilo osnovano da bi se pokazala aktivnost unutar Ortodoksne općine, no s obzirom na to da o navedenom Društvu nema mnogo informacija, društvo vjerojatno nije dugo zaživjelo (Goldstein, 2004: 188).

Boeckh (1995:41) objašnjava da se o ortodoksnoj zajednici u Zagrebu vrlo malo pisalo te da zbog svoje malobrojnosti i povučенosti nikad nisu predstavljali veliki faktor u zagrebačkom židovstvu.

Progoni Židova kreću već 10. travnja 1941. godine, nakon ulaska njemačke vojske u Zagreb. Ubrzo nakon toga započinju deportacije u koncentracijske logore. Jedini pošteđeni sigurne smrti bili su Židovi iz mješovitih brakova i počasni arijevcu (Boeckh, 1995:53).

Nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, u Iloku, kao i u svim ostalim dijelovima Hrvatske, odnos prema Židovima bio je jednak. Svi su muškarci zatvoreni s ciljem prebacivanja u hram. Nakon prisilnih radova, ponižavanja i batina, 1942. godine gotovo svi članovi židovske općine u Iloku odvedeni su u logor u Vinkovce, a zatim u Jasenovac. Prema dostupnim dokumentima, smatra se da se niti jedan odvedeni Židov nije vratio u Ilok. (Dobrovšak, 2017:296,297)

Smatra se da je početkom 1942. godine polovina Židova koja je živjela u Zagrebu već bila deportirana ili ubijena, dok su neke obitelji nestale. Sredinom 1942.godine u NDH je većina židovskih općina prestala postojati. *'Dok je početkom stoljeća u Matičnu knjigu rođenih u Židovskoj općini bilo do stotinu upisa godišnje, tridesetih godina otprilike osamdesetak, 1942. godine bilo je 17 upisanih, a 1943. godine nije upisan nitko.'* (Goldstein, 2001: 405, 413)

Nakon drugog svjetskog rata, preživjeli Židovi iz Iloka otišli su u Izrael (Dobrovšak, 2017:315).

Iako je Ortodoksna općina u Zagrebu bila izolirana od drugih zagrebačkih Židova, s njima je u Holokaustu podijelila sudbinu i gotovo nestala (Goldstein, 2004: 189).

6. Agudat Israel

Bitan presedan za razvoj Haredi judaizma je formiranje pokreta *Agudat Israel* (Heilman, 1992:27). Prvi sveobuhvatni, međunarodni, politički pokret ortodoksnih Židova koji predstavlja sukob tradicionalnog židovstva s modernizmom osnovan je 1912. godine u gradu Katowice. *Agudat Israel* bio je prvi pokušaj obnove židovskog naroda nakon pada Hrama i gubitka države (Mittleman, 2012). Pokret je osnovan da bi se prikazala razlika između autentičnog judaizma i razrijeđene verzije judaizma. Iako je navedeni pokret okupljao sve zajednice, hasidim, misnagdim, zapadne i istočnoeuropske Židove i ukazao da imaju zajedničke ciljeve, ukazivao je i na razlike. Uz Haside i Misnagdime, postojala je i velika razlika između istočnih Židova koji su se zalagali za održavanje načina života u određenoj zajednici onakvim kakav on jest i zapadnih Židova koji su tvrdili da postoji prednost apsorpcije neke nove kulture, posebice zbog obrazovnih mogućnosti i intelektualnog bogatstva. Unatoč razlikama, svi su prihvatili tradicionalističke rabine kao vrhovni autoritet židovstva. U skladu s time organizirano je i Vijeće mudraca Tore, *Moetzet G' Dolay Ha Torah*, koje je bilo instrument i simbol uputa o tome što je ispravno, a što ne. Rabini više nisu bili samo lokalno cijenjeni, nego su predstavljali opće priznati vođe ortodoksnog židovstva. Postupno je čitav *Agudat Israel* postao haredi, ciljajući na čist i neiskvaren tj. nerazrijeđeni judaizam (Heilman, 1992:27-28).

7. Tko su Haredi

Kada se govori o otprilike 12% Židova koji su privrženiji tradiciji, načelima vjere i vjerskim obredima, zapravo se govori o ortodoksnim Židovima. Bilo je razdoblje u kojima se na ortodoksne Židove gledalo drugačije, ali su se s vremenom počeli uklapati u današnje društvo jer su svoju religiju čuvali u ograncima svojega doma. Postoje i drugi ortodoksni Židovi koji se nisu tako lako uklopili u društvo, a mnogi ih nazivaju ultraortodoksnim Židovima, Haredima, pretpostavljajući da imaju strože standarde. U biblijskom hebrejskom pojam *'haredim'* pojavljuje se u knjizi Izaije (66:5) kada prorok opominje narod sljedećim riječima: *'Poslušajte riječ Jahvinu, vi koji od njegove riječi drščete'*. U modernom hebrejskom, riječ *'haredim'* prvo se koristila za označavanje svih Židova koji su bili religiozni i pobožni. S vremenom se stvorila velika razlika između pobožnih i religioznih te se tako pojam *'haredim'* koristio isključivo za religiozne osobe koje se nisu uspjele prilagoditi modernom načinu života. Najveći naglasak je na tradiciji. Treba održati tradiciju, tvrditi da promjene nisu nužne, iako se sve ostalo neosporno mijenja. Za razliku od prijašnjih vremena, kad se tradicijom nazivalo sve što je bilo preneseno s koljena na koljeno, tradicionalisti su živjeli u modernom svijetu okruženi suprotnim alternativama. Po tradicionalističkom mišljenju novo nikada ne može biti bolje od onog starog, prethodnici će uvijek ostati veći od nas i ono što su činili trebalo bi zauvijek služiti kao uzor. Uz tradicionalizam, za Haredi zajednicu postoji još jedna bitna stvar, a to je biti jedan od onih koji *'drhte pred Božjom riječi'*, što znači dijeliti egzistencijalnu zabrinutost za opstanak Židovstva i židovskog načina života (koji su svedeni na jednu riječ *'Yiddishkeit'*), s obzirom na moderno sekularno društvo. Haredi Židovstvo se razvilo u Europi iz ortodoksnog Židovstva. Sve je počelo preplitanjem triju sila koje su potresle svijet u osamnaestom stoljeću: industrijalizacija, urbanizacija i mobilnost. Za vrijeme industrijske revolucije, s popratnim kretanjem stanovništva, tradicija je brzo nestajala te se očekivalo da će vjera ustupiti mjesto razumu. Krajem osamnaestog stoljeća vladine odredbe o toleranciji, politički prevrati i društvene revolucije širile su se poput vala prema istoku kroz Europu. Stara vlast se krenula rušiti te se narod počeo koncentrirati na sebe kao na pojedince u neomeđenom dodiru sa životom. Raseljeni među onima koji su bili suočeni s tim transformacijama, Židovi su shvatili da su i oni samu iskusili te učinke, unatoč tome što ih se smatralo parijama¹¹. Upravo iz tog

¹¹ Parija je osoba koju je zajednica žestoko odbacila. Nazvani su po plemenu u jugoistočnoj Indiji. Parije su bili bubnjari, vračari i sluge koji su u indijskom društvu nazvani *'nedodirljivi'*, nisu smatrani dostojnima života u zajednici zbog ne sanitarnih poslova. <https://www.vocabulary.com/dictionary/pariah>, zadnje posjećeno 2. srpnja 2020.

razloga što nisu imali svoje vlastito mjesto u društvu i nisu bili dio demokracije, mogli su tim promjenama dobiti puno više od ostalih. Taj je proces nazvan emancipacijom. Goldstein (1999:243-244) emancipaciju definira kao osamostaljivanje ljudi od zakonskih, socijalnih i drugih ograničenja, širenje područja slobode te oslobađanje od predrasuda. Prema rječniku hrvatskog jezika emancipacija je definirana i kao dobivanje ravnopravnosti te označava osobu koja ima ista prava kao i drugi narodi i građani¹². Nakon emancipacije, život se promijenio. Prije emancipacije, židovska je zajednica podržavala poštivanje židovske tradicije, dok je novoj zajednici, koja se formirala nakon emancipacije, bilo uskraćeno pravo nametanja vlastite volje koja se odnosi na misao i djelovanje pojedinca. Oslobođeno od formalne kontrole u zajednici, Židovstvo je postajalo sve više stvar izbora, a ne sudbine. Da bi se uklopili u tadašnje društvo i da bi se doista emancipirali, Židovi su morali ostaviti po strani židovski identitet. S obzirom na priliku da prestanu biti stranci ili pariže, mnogi su Židovi odbacili vjeru i odabrali asimilaciju i nove društvene prilike koje je ona izazvala. U najekstremnijim slučajevima Židovi bi odustajali od vjere i identiteta, dok su drugi pokušali naći neke bolje prilike i drugo središte koje bi im omogućilo asimilaciju, ali istovremeno i održavanje vjere. Zalagali su se za proces kojim se pojedinac ili jedna zajednica uklapa u drugo društvo, prihvaća uvjerenja i ponašanja te druge zajednice i prestaje s potpunom asimilacijom. Taj proces akulturacije su odabrali i *Maskilim*, takozvani prosvijetljeni Židovi, koji su prihvatili i naučili jezik domaćina, napustili su geto¹³, stekli sveučilišno obrazovanje i bavili se profesijama koje nisu vezane samo uz Židove. Njihov cilj je bio uklopiti se u društvo i udovoljiti ustavu države u kojoj su se nalazili ali istovremeno biti vjerni religiji svojih praotaca. Heilman (1992) navodi da je to moguće objasniti današnjim aforizmom "*Budi osoba kad izađeš na ulicu, a Židov u svojoj kući.*"¹⁴ *Maskilim* su se s vremenom toliko uklopili u društvo da su neki slučajevi išli u krajnost, npr. djeca su prestajala biti Židovi. (Jedan od prvih maskilim Židova, slavni filozof Moses Mendelssohn imao je šestero djece: dvoje su se preobratile na kršćanstvo, dvoje na protestantizam, a dvoje su ostali Židovi). Iako su se mnogi asimilirali, ideja socijalnog pluralizma nije nestala nego je utjecala i na druge aspekte života Židova. U političkom je životu kulturološki pluralizam poticao ideju modernog sekularnog cionizma – političke ideologije koja se spojila sa židovskim nacionalističkim težnjama s modernim svjetovnim pojmovima

¹² Rječnik hrvatskog jezika, 1046.

¹³ Geto - (eng. ghetto) - dio grada, gusto naseljeno područje, naseljeno pretežno pripadnicima etničke ili druge manjinske skupine, često kao posljedica socijalnih ili ekonomskih ograničenja, pritiska ili teškoća; (ranije u većini europskih zemalja) dio grada u kojem su živjeli pretežno Židovi; <https://www.dictionary.com/browse/ghetto>: zadnje posjećeno 4. srpnja 2020.

¹⁴ Original: Be a person when you go out in the street and a Jew in your home; izrekao filozof osamnaestog stoljeća Naftali Herz Wessely te kasnije citirao hebrejski esejist i pjesnik Yehuda L. Gordon

liberalizma, socijalizma i nacionalne države. Haskala (židovsko prosvjetiteljstvo) je isto utjecala na religiju. Kako bi se prilagodili društvu, neki su Židovi pokušali preoblikovati judaizam kako bi se lakše uklopio u vrijeme i društvo. Drugi, malo konzervativniji u pristupu, su tražili ograničene kulturološke promjene koje nisu bile u sukobu s duhom povijesnog judaizma. Uz reformatore i *Maskilim* Židove koji su se na ovaj ili onaj način odlučili za akulturaciju, tu su bili i tradicionalistički Židovi koji su odbijali modernizaciju i željeli baš ono suprotno, naglasiti vrijednost stare religije i obnoviti ju. Ortodoksni Židovi su tvrdili da čovjek uvijek i svugdje mora u potpunosti ostati Židov te su vjerovali da samo oni koji su strogo vjerni židovskom načinu života mogu preživjeti kao Židovi. U devetnaestom je stoljeću to više bio slučaj u istočnoj nego u srednjoj i zapadnoj Europi. Bilo je, naravno, izuzetaka i na istoku. Gradovi poput Odese ili Varšave sa svojom visokom kulturom i svjetskom atmosferom postali su mjesta na kojima je procvjetala asimilacija. Ortodoksno židovstvo je općenito procvjetalo na istoku, a reforma na zapadu, dok su mjesta u sredini poput Austrougarske bila podijeljena između dviju krajnosti. Od samog početka ni svi ortodoksni Židovi nisu bili jednaki. Na jednoj su strani bili Neo-ortodoksi, oni koji su većinom bili rasprostranjeni na njemačkom govornom području i pokušavali usporiti reformu suprotstavljajući joj se i negirajući neke akulturacijske ciljeve. Razvili su modificirani kulturni pluralizam koji je pokazao da se stara učenja mogu uskladiti s modernom kulturom. Slogan im je bio '*Torah im Derech Eretz*',¹⁵ što je predstavljalo tradicionalni židovski oblik života umetnut u oblikovanje moderne kulture. Iako su prihvatili zakone i vrijednost tuđih oblika i načina života, judaizam je bio jednako bitan. S druge strane ortodoksnog Židovstva bili su oni koji su odbacili kulture domaćina kojima su se priklonili mnogi Židovi. Nisu prihvaćali niti jednu kulturu osim svoje, nisu dozvoljavali djeci da nauče jezik i pismo domaćina i da se moderno odijevaju, nisu se smjeli iseljavati iz geta, odlaziti na sveučilište niti se prikloniti kulturi domaćina na bilo koji način. Za njih je akulturacija bila nezamisliva, ali i vidljiva slabost Neo-Ortodoksa. Preteče današnje *Haredim* zajednice otpočetak su se borili protiv svakog prihvaćanja kulturoloških ili društvenih zahtjeva ne-židovskog svijeta koji ih je okruživao. Iako je period od dvije tisuće godina u dijaspori doveo do progona Židova i degradacije samog naroda, haredi Židovi su na to odgovorili kategorizirajući sve koji nisu Židovi kao neko inferiorno biće. Jednako tako je rabin Judah

¹⁵ '*Torah im Derech Eretz*' – u P. Birnbaum, *Encyclopedia of Jewish concepts*, Hebrew Publishing Company, New York, 1975, str. 147.; doslovno, način zemlje (the way of the land). Označava lokalni običaj, dobro ponašanje, ljubaznost i uljudnost

Loew ben Bezalel¹⁶ predstavio Jakova i Ezava¹⁷, kao dvije suprotnosti, kao vodu i vatru. Unatoč tome što su zauzeli taj stav, mnogi su već na neki način bili više prilagođeni kulturi domaćina nego što su dopuštali da iduće generacije postanu. Govorili su na drugim jezicima, često su nosili modernu odjeću, rezali ili barem obrezivali bradu i nesvjesno prihvatili neke elemente kulture. Što su reformatori postajali glasniji to su ortodoksni Židovi postajali sve veći zagovaratelji tradicionalizma. Novo je zabranjeno Torom (מן התורה חדש אסור), rečenica koju je izrekao rabin Moses Sofer¹⁸, postala je novi slogan mnogih u navedenom pokretu koji su odbacivali reformu zagovarajući prošlost i tradiciju. U potpuno tradicionalnom svijetu Židovi su znali što judaizam zahtjeva od njih te nisu morali provjeravati knjige i tekstove da bi znali što je ispravno, a što pogrešno. Umjesto toga, oslanjali su se na kulturnu kompetenciju koja je proizašla iz života u okruženju u kojem vlada stabilna tradicija. Raspadom geta i neprestanim promjenama koje su ih pratile, Židovi su se osjećali sve više odmaknutima od normi židovskog društva, stoga su oni koji su željeli ostati vjerni tradiciji morali ili improvizirati ili raditi po pravilima. Budući da se improvizacija protivi onome što nalaže tradicija, knjige su poprimile veći značaj nego ikad prije, a proučavanje knjiga postalo je presudna karakteristika održavanja tradicije. Proučavanje svetih knjiga koje su označavale svaku mjeru zakona, postalo je uvjetom religioznog ponašanja u tradicionalističkom svijetu. (Heilman, 1992:14-21)

U modernom i zapadnjačkom svijetu na ljudsko se društvo gleda kao na nešto što konstantno napreduje. Mlađe generacije će osigurati poboljšanje svijeta i ljudskog društva. Suprotno tome, Haredi zajednica djeluje prema posve drugačijim principima, od kojih je najvažniji onaj "propadanja generacija": osnovno načelo tradicionalnog društva prema kojem su prethodne generacije uvijek na višem moralnom i intelektualnom nivou. Ovaj koncept zahtijeva odnos strahopoštovanja i divljenja prema starijem društvu u cjelini. Zadaća društva je osigurati da mladi počnu imitirati starije. Kao dio kristalizacije identiteta tijekom mladosti i kako bi se

¹⁶ Judah Loew ben Bezalel (1525. - 1609.) Yehudah Loew iz Praga, također poznat kao Maharal, bio je jedan od izvanrednih židovskih umova šesnaestog stoljeća. Napisao je brojne knjige o židovskom zakonu, filozofiji i moralu i razvio potpuno novi pristup hagadi Talmuda (hagada – usmena predaja naknadno uvrštena u babilonski Talmud). Maharal je odbacio ideju da dječaci trebaju početi podučavati u ranoj dobi, inzistirajući umjesto toga da se djeca uče u skladu s njihovom intelektualnom zrelošću. - <https://www.jewishvirtuallibrary.org/yehuda-loew-the-maharal>, zadnje posjećeno 4. srpnja 2020.

¹⁷ Jakov i Ezav - *..ali Jakova sam zavolio, a Ezav mi omrznu: gradove mu u pustoš pretvorih, a baštinu njegovu dadoh pustinjskim šakalima.* (Malahija 1,3); preuzeto s internetskog izvora <https://biblija.biblija.govori.hr/glava.php?prijevod=sve&knjiga=Malahija&glava=1#3>, Jeruzalemska Biblija, zadnje posjećeno 29. srpnja 2020.

¹⁸ Moses Schreiber, također poznat kao Moses Sofer i Chasam Sofer, bio je austrougarski rabin koji je rođen 1763., a umro 1839; bio je halahički autoritet i vođa ortodoksnog židovstva, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/sofer-moses>, zadnje posjećeno 4. srpnja 2020.

osoba lakše integrirala u društvo odraslih, ona bi trebala donijeti nekoliko odluka s obzirom na svoje zanimanje (studij / rad) te se na njih i obvezati. (Hakak, 2012:20)

Rubin (2012:161-162) objašnjava da se Haredi zajednica često krivo naziva 'ultraortodoksnom' jer osoba može biti ili ortodoksna ili ne te je niti jedna dodatna aktivnost ne čini religioznijom od druge. Jednako tako, Haredi ne mogu zahtijevati više vjerske legitimnosti nego druge ortodoksne zajednice te se samim time njihove vjerske prakse ne bi smjele definirati pretjeranima jer samo izražavaju specifično tumačenje židovskog zakona i života. Haredi Židove karakterizira stroga interpretacija židovskog zakona i odbacivanje sekularne kulture. Iako koriste modernu tehnologiju poput računala i mobitela i tu postoje ograničenja te naprimjer izbjegavaju televiziju i odlazak u kino. Izvorno su Haredi odbacivali ideju židovske države, vjerujući da ne bi trebali imati suverenitet do ponovnog dolaska Mesije. Obično žive u koncentriranim zajednicama i slijede zapovijed da budu plodonosni te u prosjeku imaju 6.5 djece po obitelji. Povijesno gledano, Haredi su bili većinom Aškenazi¹⁹ s europskim porijeklom. (Rubin,2012:162-163)

¹⁹ naziv Aškenaz primjenjivao se u srednjem vijeku za Židove koji su živjeli uz rijeku Rajnu u sjevernoj Francuskoj i zapadnoj Njemačkoj; kasnije se proširio na Poljsku i Litvu, a sada postoje naselja Aškenaza u cijelom svijetu. Izraz "Aškenaz" poistovjetio se prije svega s njemačkim običajima i potomcima njemačkih Židova; preuzeto s <https://www.jewishvirtuallibrary.org/ashkenazim>, zadnje posjećeno 10.srpnja 2020.

8. Hasidim i Misnagdim

Već krajem osamnaestog stoljeća, u Europi su se dogodile promjene. Došlo je do spiritualističkog i vjerskog pokreta, hasidizma, koji je započeo u Podoliji (povijesna regija smještena na zapadu Ukrajine), Volinji (povijesna ukrajinska pokrajina koja se danas većim dijelom nalazi u Ukrajini, a manjim u Poljskoj i Bjelorusiji) i proširio se u Galiciju, Poljsku, Rusiju, Ukrajinu, Austrougarsku, Moldaviju, pa čak i Litvu. Usko vezan za principe mistike, činilo se da hasidizam ulijeva nadu u duhovni oporavak kojemu su mnogi Židovi, nakon progona i siromaštva, težili. Hasidi su uspostavili i nove radikalne obrasce židovskog učenja. Razlikovali su se odjećom i običajima, vremenom i načinom molitve, obredima i pogledom na važnost religije i obrazovanja. Odani su svojem rabinu, tzv. *cadiku*²⁰ za kojega su vjerovali da ima izvanrednu snagu te da nije bio samo duhovno obnovljeni Židov već božji posrednik. U svojim pogledima i praksama, hasidizam je potaknuo gotovo potpunu transformaciju svih sfera koje čine judaizam. Već od samih početaka, bili su podijeljeni na sudove, kojima su upravljali rabini, npr. Ger u Poljskoj, Lubavitch u Rusiji, Belz u Galiciji, Satmar u Mađarskoj i tako dalje. (Heilman, 1992: 21-22) Općina u Iloku imala je: *Općinski odbor, Pojačani Općinski odbor i Predsjedništvo. Općinski odbor sastojao se od devet članova i tri zamjenika. Pojačani Općinski odbor sastojao se od deset članova i njihovih triju zamjenika, a Predsjedništvo općine sastojalo se od predstojnika, njegova zamjenika i blagajnika. Članovi tih tijela birali su se svake tri godine. Općina je imala i službenike: rabina, kantora, koljića, vjeroučitelja i bilježnika.*²¹ Pravila za židovsku općinu u Iloku donesena su 1912. godine u skladu sa zakonom iz 1906.g (Dobrovšak, 2017:160). Svaka nova zajednica koja je oformila sud oblikovala je hasidizam prema svojim načelima i shvaćanjima te tvrdila da je njihova verzija ispravna. Najbolji način da se to i dokaže bio je pokazati da njihov vođa može učiniti veće čudo i privući više sljedbenika, stvoriti usko povezano društvo. Rabin je djelovao kao uzor i duhovni vođa. Sve što bi učinio on učinio bi i njegov učenik, vjerujući da će ga to učiniti boljim Židovom. Ideja o posebnim praksama koje nadilaze normativne židovske zakone postala je temeljni aspekt hasidskog života. Nastale su dinastije u kojima se pozicija vođe prebacivala na izabranog nasljednika, obično nekoga iz obitelji za koga su drugi sljedbenici mogli potvrditi da je izabran. Tako je hasidizam postao sve složeniji i dalekosežniji. Hasidi su sa svojim vođom dijelili sve trenutke i često tražili da umjesto njih donese ključne životne odluke, što je s vremenom postalo dijelom hasidskog načina služenja Bogu. Poticali su kolektivnu bliskost unutar zajednice što je

²⁰ *Pravednik, čovjek dobrih vrline, koji slijedi Božji put i ispunjava micve* (Dadon, 2004:731)

²¹ Dobrovšak, 2017:161

kao posljedicu dovelo do tendencije da se odvoje od ostatka zajednice. Protivnici hasidizma bili su svi ostali Židovi, mnogi litvanskog podrijetla koji su ostali uvjereni da je samo stroga i nepokolebljiva privrženost Talmudu i čitanju zakona jedini i pravi judaizam. Za njih je autoritet proizlazio iz obrazovanja, a ne iz pobožnosti, obiteljskih veza ili mističnih izvora. Misnagdim su na glavu talmudske akademije gledali kao na jedinog pravog rabina (Heilman, 1992:21-23).

Naziv Misnagdim, što znači 'protivnici', čest je za nehasidske ultraortodoksne Židove, one koji su se protivili hasidizmu tijekom osamnaestog i devetnaestog stoljeća u istočnoj Europi (Abramac, 2016:2). Za njih, hasidske su zajednice naglašavale sve pogrešne stvari i odvrćale od proučavanja Talmuda, izvršile vlastite izmjene u tradiciji. Takav stav prema neobrazovanim Židovima nije bio ništa novo u Judaizmu. Za vrijeme Talmuda, rabini su razlikovali dvije zajednice: *Haverim*, one koji pravilno razumiju zakon i *Ha'aretz*, narod koji je svoja vjerovanja temeljio na mudrosti, a ne obrazovanju. Misnagdim su zapravo predstavljali najnoviju inačicu onih koji pravilno razumiju zakone. Utjecaj hasidizma bio je vidljiv kod obje zajednice. Odnosi s glavnim rabinima počeli su paralelno. Ideja da vjerno slijede *gadol*²² postala je čvrsta kod obje zajednice, ostala usađena u karakter židovskog života i imala veliku ulogu u godinama koje su dolazile, posebno među Haredima. Etz Hayim (1802), i kasnije Knesset Yisrael (1882), Knesset Beit Yitzhak (1897) stvorili su novu vrstu studentskog društva. Nove institucije, nimalo nalik ješivama privlačile su mladiće u ranoj dobi, razdvajale ih od obitelji i dovodile u društvo čiji je način života posvećen židovskom učenju. Iako su se Hasidim i Misnagdim suprotstavljali jedni drugima, kada su se počeli uspoređivati s reformiranim Židovima, uvidjeli su da su razlike zapravo vrlo male. Dok su Hasidim i Misnagdim pokušavali naći ispravan način prakticiranja judaizma i odlučivali koje običaje ili obrede treba naglasiti, drugi su Židovi prestali prakticirati bilo kakve rituale i odmaknuli se od rabina. Nastavno tome, do dvadesetog stoljeća, nekoć žestoki suparnici, Hasidim i Misnagdim, našli su se zajedno u svrhu održavanja tradicije. Obje zajednice postale su ortodoksne, a neki često i ultraortodoksni: Haredi. Hasidski rabin Moshe (Karlín-Stolin) je 1922. godine osnovao *yeshivu* Bet Israel, koja je spajala elemente tih dvaju pristupa judaizmu. Glavni predmet je bila *Gemara*²³. Razlike između Hasidim i Misnagdim nisu nestale nego su neutralizirane većim problemima, brzim tempom asimilacije i kulturološkim promjenama. (Heilman, 1992:23-26)

²² *gadol* – velik, sjajan, veličanstven ; označava sve što dolazi od Boga (Minsky, 2008)

²³ *Talmud sadrži Mišnu (Ponavljanje, učenje; temeljna literatura židovskog prava usmene Tore) i Gemaru; Gemara je aramejski naziv za tekst koji su napisali amoraji, a znači učenje* (Dadon, 2004: 517, 752)

Razlike između Hasidim i Misnagdim danas su daleko manje izražene. Hasidski Židovi stavljaju naglasak na obrazovanje uključujući yeshiva studije. Unatoč tome, iskazuju mnogo manje neprijateljstva jedni prema drugima jer imaju zajednički cilj: održavanje ortodoksnog judaizma kakav se prakticirao prije II. svjetskog rata (Rubel , 2009:10-11).

8.1. Tko su Belz Hasidi?

Dinastija Belz vuče korijene iz Galicije iz devetnaestog stoljeća, teritorija koji se prostire na jugoistoku Poljske i regiji oko Krakova, zapadu Ukrajine i regiji oko Lavova. Ova skupina Hasida potječe iz Belza, malenog grada, četrdesetak kilometara udaljenog od Lavova. (Heilman, 1992) Osnivač ove dinastije bio je Shalom Rokeah (1779–1856), potomak velikih rabinskih učenjaka. Bio je potomak Jacoba Isaaca Horowitza (1745-1815) kojega se smatralo vodećim svjetlom velikog broja Hasida iz Poljske. Rokeah je osnovao svoj sud u Belzu oko 1817. godine, privlačeći mnoge sljedbenike iz Poljske, Galicije i Mađarske. Bio je poznat kao čudotvorac i talmudist, a održavao je i vezu s galicijskim nehasidskim rabinatom svoga vremena. Bio je prvi rabin koji se oblačio u bijelo.²⁴ Kad se pročulo da bi ovaj rabin mogao biti čudotvorac, tisuće ljudi je krenulo prema Belzu. Grad je s vremenom postao jedno od najvažnijih središta galicijskog hasidizma. Oko 1836. godine država je odlučila da se rabinom ne smije imenovati nitko tko nije pohađao akademsko školovanje, time prisiljavajući židovske učenjake da se posvete općoj kulturi i da se počnu baviti sekularnim učenjima. Takvi su pokreti naveli Shaloma da postane glasni protivnik židovske akulturacije i Haskale. Naslijedio ga je njegov najmlađi, peti sin Joshua (1825-1894) koji je bio usredotočen na razvoj organizacije i institucionalizacije utjecaja Belza i postao politički aktivan. Godine 1882., trideset godina prije osnutka Agudat Israela, sazvaio je tisuću rabina i ortodoksnih vođa da bi osnovao organizaciju pod imenom *Machazikey Ha-Dat*, koja se borila za zadržavanje utjecaja i standarda ortodoksnog judaizma. Organizacija je 1879. godine objavila popis prihvatljivih kandidata za parlament. Jedan od izabranika kojega je Belz podupirao bio je rabin Simon Sofer (1821-1883.) pod čijim su se vodstvom Belz Hasidi povezali s ekstremnim kontra akulturacijskim pogledima. U skladu s običajima hasidizma, bili su oprezni kod održavanja obreda, u odijevanju, ponašanju, a posebno skromnom načinu života. Čak i najmanje odstupanje od običaja tretiralo se kao kršenje zakona. Imali su 613 zapovijedi od kojih je svaka bila sveta te se nisu smjele zaboraviti. Novi rabini su dolazili na vlast, generacijskim nasljeđivanjem onog prethodnog, a jedna od tradicija postala je poboljšavanje strukture i nadogradnja *Beit Midrasha*²⁵. Mlađi rabini koji su dolazili na vlast bili su još agresivniji u borbi protiv onoga što su smatrali utjecajem modernog društva te su se suprotstavili čak i organizaciji Agudat Israel

²⁴ Assaf, David. 2010. Belz Hasidic Dynasty. YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Belz_Hasidic_Dynasty; zadnje posjećeno 07.07.2020

²⁵ Židovska škola, doslovno značenje : kuća učenja, <http://jewishencyclopedia.com/articles/3191-bet-ha-midrash>, zadnje posjećeno 08. srpnja 2020

za koju su smatrali da je usvojila i podržala previše inovacija²⁶. U godinama neposredno nakon rata, rabine su podržavali i oni Židovi koji ih nisu smatrali vođama njihove zajednice, ali su u njima vidjeli utjelovljenje Židovstva i sjećanje na svijet istočnoeuropskog Židovstva koje je okrutno uklonjeno. S vremenom su rabini oporavili stare i počeli graditi institucije, pa je tako i 1939. godine osnovana prva *shtiebel*²⁷ u Izraelu (Heilman, 1992: 47-50). Nakon sloma mađarske revolucije, 1849. godine većina židovskih obitelji se preselila na druge teritorije, što je moguće i jedan od razloga naglog povećanja broja Židova u Iloku. Iločke židovske obitelji bile su mnogobrojne u prosjeku sa sedmero do osmero djece (Dobrovšak, 2017:155-156). U Iloku su se zbog naglog povećanja populacije Židova počele organizirati općine i graditi sinagoge (Sremac 2018: 10). Godine 1855. dovršena je sinagoga u Iloku koja se izgledom nije razlikovala od ostalih kuća (Dobrovšak, 2017:160). Nakon smrti rabina Aarona Rokacha (1886-1957), sina Issachara Dova, 7 godina nakon smrti njegova mlađeg brata Mordechaia Rokeacha, jedini mogući nasljednik bio je Mordechajev jedini sin, Issachar Dov Beril koji je tada imao devet godina. Belz zajednica je doživjela svakakve poteškoće u periodu bezvlada: zajednica je bila na rubu raspada, bez rabina na kojega bi se mogli osloniti; nitko nije predstavljao simbol njihovih uvjerenja i nitko se nije mogao zauzeti za zajednicu pred drugim zemaljskim silama. Važan korak u procesu održavanja zajednice bio je dogovoreni brak između Issachara Dova Berila i Sarah Hager, kćeri Moshea Yehoshue Hagera, velikog hasidskog vođe dinastije Vizhnitz i istaknutog člana Vijeća mudraca Tore. Time je počelo novo poglavlje u povijesti Belza. Sa sjedištem u Jeruzalemu, novi je rabin privlačio nove članove u zajednicu, među kojima su većinom bili mladići poput njega, koji su bili ili iz drugih dinastija (sudova) ili su pripadali nesvrstanoj skupini Haredi Židova. Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća izgradili su nove institucije. Kako je zajednica rasla tako su privukli i sljedbenike iz Amerike i nekih područja Europe na kojima su Hasidi ostali nakon Drugog svjetskog rata. Osnovane su škole u Jeruzalemu, Bnei Braku, Haifi i Ašdodu u Izraelu, u Londonu i Manchesteru u Engleskoj, Montrealu i Torontu u Kanadi, Antwerpenu u Belgiji, Luganu u Švicarskoj, Monseyu, zaselak u gradu Ramapo u okrugu Rockland u New York-u i u Brooklynu. Za razliku od drugih Haredi zajednica, Belz je prihvatila sredstva za obrazovanje od cionističke države, što je dovelo stvaranja još veće mreže škola, proširenja zajednice i većeg gospodarskog učinka. Jedna od odluka Belz zajednice bila je da se uključe u certificiranje

²⁶ Heilman (1992) navodi da je Issachar Dov (1854-1927), najmlađi sin Joshue (1825-1894) koji je naslijedio svoga oca Shaloma, iskoristio organizaciju Machazikay Ha-Dat kako bi se suprotstavio novo organiziranoj Agudat Israel

²⁷ Hasidska sinagoga (Heller, 2013)

košer²⁸ mesa, što je bio veliki izvor prihoda. Odluka je izazvala sukob s Haredima ovlaštenima za certificiranje, ponajviše s organizacijom zajednice Eda Haredis²⁹ i hasidima iz Mađarske. Iako su zbog te odluke izbili razni sukobi u Jeruzalemu pa čak i u New Yorku isto tako je poboljšan položaj same zajednice te su oživjele stare tradicije. Objavljeno je glasilo Ha-Machaneh Ha-Haredi, ješive su se proširile i gradilo se novo masivno sjedište u gradskoj četvrti Unsdorf u Jeruzalemu (Heilman, 1992: 50-52).

²⁸ u židovstvu prikladnost predmeta u ritualne svrhe, općenito se primjenjuje na hranu koja udovoljava zahtjevima prehrambenih zakona (kašruta); kada se primjenjuje na hranu, košer je suprotnost *terefi*, onome što je zabranjeno

²⁹ manjina koju čine izrazito anti-cionistički nastrojeni studenti yeshiva; najradikalniji od tradicionalista; nastojali su definirati što znači biti Haredi (American Academy of Arts and Sciences : Heilman, Friedman 1994)

9. Život u zajednici

Nemoguće je govoriti o haredskoj zajednici kao jednoj nedjeljivoj cjelini. Unatoč svim povijesnim događanjima koja su poticala ove Židove da se drže zajedno, podjele među njima ostaju stvarne. Generalno postoje četiri glavne razlike: fizičke, koje su ujedno i najočitije, institucionalne, političke i socijalne. Gotovo sve zgrade i kuće obilježene su imenom određene zajednice ili neke institucije. Većina gradova i sela čija imena označavaju ta mjesta su samo daleka sjećanja i sjene, ali su zajednice koje predstavljaju živi simbol njihovog daljnjeg postojanja. Važnost i veličina same zajednice temeljila se na izgledu i veličini njihova sjedišta. Da bi potvrdili svoj opstanak nakon duhovnih izazova modernog društva, migracija i holokausta, Haredi Židovi su povećali broj sjedišta koja su počeli nastanjivati. Tako su i neke hasidske zajednice, npr. Belz i Karliner, obilježile svoj rast izgradnjom veće ješive (škole). Haredi su popunjavali susjedstva jedno za drugim, useljavajući se u postojeće zgrade ili gradeći nove i time povećavali broj četvrti koje su nazivali vlastitima. U njihovom relativno zatvorenom svijetu, želja za sudjelovanjem u nečemu doista velikom bila je znak snage pojedinca, pa je tako simbolična slika rasta institucija bila znak života. Politika isto tako ukazuje na rast i postojanje. Nakon formiranja pokreta *Agudat Israel* ortodoksni su Židovi formirali političke stranke. Iako ortodoksni Židovi nisu nikada bili dovoljno brojni da bi nadjačali velike stranke, uvijek su bili dovoljno brojni da bi se mogli ujediniti s vodećom strankom i tako oformiti većinsku koaliciju. Sve ortodoksne stranke bile su usredotočene na brigu o vjerskim pitanjima i zakonodavstvu. Najznačajnija razlika bio je društveni rast. Što je veća zajednica, to će biti lakše održati ekonomsku moć i institucije. Najčešće se brojnost zajednice mogla vidjeti na tradicionalnim okupljanjima; za Haside to je bio šabat ili blagdanski obrok s rabinom, za Misnagdime su to bila predavanja u ješivama. Za sve zajednice to su bili politički skupovi, prosvjedi, sprovodi, vjenčanja ponekad i bar micva³⁰. Iako bi se trebali slaviti iz religijskih razloga, zajednicama su ti obredi predstavljali izgovor da se javno okupe i pokažu koliko ih je (Heilmann, 1992:40-46).

³⁰ *Hebr. doslovno: sin Zakona; uzrast punoljetnosti za dječake; nastupa kada dječak napuni trinaest godina i jedan dan te je od tada obavezan ispunjavati micve (vjerske obveze)* (Dadon, 2004: 729)

9.1. Spolna segregacija

U ultraortodoksnom Haredi društvu spolne razlike su jasno određene. Muškarci i žene ispunjavaju tradicionalne uloge podijeljene po spolu, dobivaju različite vrste obrazovanja i većinu dana provode s pripadnicima istog spola što utječe i na obrazac govora. Podliježu različitim skupinama sociolingvističkih normi do te mjere da je ženski govor toliko ograničen da njihov glas praktički utihne kada se nađu u skupini s muškarcima. Na prvi pogled, najočitiiji izraz spolne segregacije u Haredi društvu, vidljiv je u strogom kodeksu odijevanja i frizure, žene i muškarci razdvajaju se još od rođenja. Spolna segregacija započinje još u dojenačkoj dobi. Djevojke i dječaci pohađaju istospolne predškolske vrtiće i škole, a slobodno vrijeme provode s prijateljima istog spola, čak i u odraslijoj dobi. Obrazovanje se također razlikuje u skladu s različitim ulogama u budućnosti: od žene se očekuje da se nakon braka posveti osnivanju obitelji i odgajanju djece, dok je najveća težnja muškarca život posvećen proučavanju svetih tekstova. Od žena se također očekuje i da financijski podrže svoje muževe da bi se oni mogli u potpunosti posvetiti svetim tekstovima. Strogi zakoni u Haredi društvu uključuju i zabrane ženi da bude u istoj prostoriji s muškarcem ili da priča s njime, osim ako nije član njezine uže obitelji. Muškarci i žene su razdvojeni i na svim druženjima. Kada se na primjer okupljaju kod kuće, sjede u odvojenim prostorijama, dok na proslavama poput vjenčanja sjede u različitim dvoranama. Ovo odvajanje održava se ne samo u privatnoj sferi nego i u javnoj domeni, postoje i posebne autobusne linije, zvane *Mehodrin*, u kojima žene sjede u stražnjem dijelu autobusa, a muškarci u prednjem. Od žena se zahtjeva da konstantno pokazuju skromnost načinom odijevanja, ponašanja i načinom na koji govore. Skromni se govor očituje tišinom; ženama nije dopušteno pjevanje u javnosti, obraćanje muškarcima izvan kuće, savjetuje im se također da se pridržavaju čistog jezika i ne koriste grube riječi i sleng. Žene su pismenije na jidišu dok muškarci posjeduju puno veću pismenost iz *Lašon Hakodeša*. Prestižni jezik svetih aramejskih i hebrejskih tekstova predodređen je samo za muškarce, tako da su ga žene mogle koristiti samo u ograničenom obliku (Assouline, 2017:93-95).

9.2. Obrazovanje

Različite društvene i vjerske uloge muškarca i žene zahtijevaju i različite vrste obrazovanja i različite škole. Haredi škole odvojene su po spolu od najmlađih dobnih skupina, a odvojene muške i ženske obrazovne institucije pružaju veoma različita iskustva i nastavne planove koji potiču pripadnike različitih spolova na potpuno različita razmišljanja već od njihova najranija djetinjstva. (Miller i suradnici, 2011:1069) Suvremeno Haredi društvo često se naziva društvom učenjaka u kojem je većina muškaraca tijekom svog života uključena u vječni pregled svetih židovskih tekstova. Brojni kulturni, socijalni i ekonomski mehanizmi podržavaju ovaj znanstveni ideal, kao osnovu koja definira Haredi društvo. Obrazovani dio društva čine samo muškarci, a proučavanje svetih tekstova odvija se u ješivama, koje nisu za žene. Jedina uloga koju žena ima po zakonima Tore jest da se brine o svom suprugu i sinovima, kako bi ih oslobodila od svakodnevnih obaveza i na taj im način omogućila da se u potpunosti posvete proučavanju Tore (Assouline, 2017: 96). Haredske su škole bile razdvojene prema spolu, djevojčice su većinom slane u lokalne škole, što se pokazalo štetnim za održavanje njihovih vjerskih standarda (Baumel, 2006: 18). Početkom 19. stoljeća, kao i u drugim dijelovima Europe, u Hrvatskoj je obrazovanje bilo osigurano samo dječacima. Djevojčice su osnovno obrazovanje stjecale kod kuće, a tek su kasnije uključene opće građanske škole u Vukovaru i vlastitu vjersku školu samo za djevojčice. Prije osnivanja židovskih škola u Vukovaru i diljem Hrvatske, židovska su djeca stjecala naobrazbu u vlastitim kućama uz privatne učitelje. Godine 1851. iznajmljena je zgrada u današnjoj ulici Ljudevita Gaja koja je služila za potrebe vjerske škole. Nakon toga, 1868. godine je izgrađena nova zgrada s istom svrhom, a pošto je bila veća služila je i kao mjesto okupljanja vukovarskih Židova povodom različitih aktivnosti (Dobrovšak, 2017:103-104). Godine 1917. u Krakovu, Sarah Schenierer je osnovala prvu haredsku školu za djevojčice, pod imenom Beis Ya'akov (Jakovova kuća), koja je kasnije proširena u mrežu škola koja je obuhvaćala osnovnu i srednju školu. Uspostava obrazovne mreže za ortodoksne djevojke smatrala se radikalnom inovacijom jer je ortodoksnim i ultraortodoksnim djevojkama pružala religijsko i sekularno obrazovanje (Baumel, 2006: 18). U Vukovaru je gimnazija osnovana 1891. godine, a do tada mladi su Židovi srednjoškolsko obrazovanje stjecali u drugim gradovima, npr. Osijeku i Zagrebu (Dobrovšak, 2017: 104-105). Za dječake obrazovanje kreće kada napune tri godine. Nakon učenja hebrejske abecede počinju proučavati tekstove biblije i Mišne. U tradicionalnoj metodi učenja učitelj recitira tekst ili frazu iz Mišne s jidiš prijevodom, a učenici ponavljaju za njim. Pisanje je ograničeno na opće studije. U Lašon Hakodeš razredima dječaci uče hebrejsku kaligrafiju i osnove gramatike te kopiraju

hebrejske priče kako bi proširili svoj vokabular i poboljšali pravopis. Kako sazrijevaju, veći dio kurikuluma posvećen je proučavanju babilonskog Talmuda, provodi se većinom usmeno u parovima jer je studij poprimio oblik diskusije o tekstovima. Jezik babilonskog Talmuda uglavnom je aramejski, tako da su tijekom godina muškarci stekli određeni stručni vokabular aramejskog jezika (Assouline, 2017:96-97). Većina predavanja ne odvija se u učionici nego u *Beit midrash-u*, velikoj sobi s knjigama u kojoj nekada i stotine tinejdžera i odraslih uče u parovima, ili *havrutot*. Manje napredni učenici svakodnevno pohađaju nastavu, ili *shiur*, na sat vremena unutar kojih učitelj pokušava produbiti i proširiti materijal koji su sami obrađivali. S vremenom, kako napreduju, manje pohađaju *shiur* i slobodnije i jednostavnije sami proučavaju i uče (Miller i suradnici, 2011:1071).

Generalno, dan u ješivi podijeljen je na tri jedinice, ili *sedarim*: jednu ujutro (oko 8:30 - 12:30), poslijepodne (oko 15:00 - 18:00) i navečer (otprilike 20:00 - ponekad i do ponoći ili duže). Tijekom sve tri jedinice, većinom se koncentriraju na proučavanje Talmuda. U hasidskim institucijama učenici posvećuju i određeno vrijeme proučavanju ideoloških i teoloških djela određene hasidske zajednice, a oni koji se pripremaju na to da postanu rabini posvećuju vrijeme proučavanju židovskog prava (Miller i suradnici, 2011:1070). Suprotno tome, nastavni plan za žene izrazito je manji i bez izravnog pristupa talmudskim tekstovima; djevojke uče samo određeni broj talmudskih izraza, prevedenih na hebrejski ili na jidiš, relevantnih za njihove uloge budućih majki i supruga (Assouline, 2017:97). Jedna od stavki iz Talmuda zabranjuje ženama proučavanje Tore, što je dio razloga što su židovske žene tijekom stoljeća uglavnom imale osnovno ili nikakvo obrazovanje. Haredi zajednica ženskim članovima pruža osnovnu edukaciju. Službeno obrazovanje za žene kreće osnivanjem školskog sustava *Beth Jacob*. Škole za žene su organizirane da bi djevojčicama i ženama pružile osnovnu pismenost za djelovanje i napredak u zajednici. Uče i o religijskim praksama koje se od njih očekuju i o svojoj ulozi u obitelji i zajednici. Već od malena uče o skromnosti i sprječava ih se u stjecanju stručnosti u oblastima tradicionalnog učenja Tore koje bi ih moglo dovesti do javnih uloga koje se za žene smatraju neprikladnima. Kurikulum se više bazira na Bibliju, praktični zakon, religioznu ideologiju i razvoj religiozne ličnosti, a ne na Talmud koji dominira školskim programima za dječake i muškarce. Nakon završetka srednje škole, mnoge žene pohađaju seminare, ponekad s redovnim programom studija Tore. U svakom slučaju, dužne su naučiti zanat ili se opredijeliti za neko zanimanje kako bi mogle pružiti financijsku potporu obitelji (Miller i suradnici, 2011:1073-1074).

Proučavanje Tore je jedna od bitnijih stavki Haredi zajednice. Za početak, natalitet Haredi zajednice je veći od onog opće populacije. Djeca su sveprisutna u zajednici, a institucije za njihovo obrazovanje zauzimaju centralno mjesto. Dok se u drugim židovskim zajednicama na obrazovanje često usredotočuje kao na sredstvo intelektualnog i duhovnog obogaćivanja i način života koji omogućava sudjelovanje u židovskoj praksi, u Haredi zajednici na obrazovanje se gleda kao na svrhu i cjeloživotno nastojanje (Miller i suradnici, 2011:1064-1065). Jedan od središnjih dijelova Haredi ideologije jest *Da'at Torah*, nauka prema kojoj veliki rabini i učenjaci Tore imaju isključivu vlast nad gotovo svim aspektima pojedinačnog i zajedničkog života. Što se obrazovanja tiče razlikujemo i Haside i Misnagde. Hasidi ulažu više u manje tradicionalno izučavanje Tore, nego Misnagdi: odbacuju sekularno obrazovanje i znanosti što dovodi do velike suprotnosti modernom židovskom pokretu Haskali, kojim se zahtijevala reforma obrazovanja i povećala otvorenost za opću kulturu. Suprotno tome, Hasidi su htjeli očuvati stav jednostavnog vjerovanja. Misnagdi su bili otvoreniji općem obrazovanju te su dugo godina radili na tome da sljedbenici budu podijeljeni po ješivama. Postupno, od kasnog devetnaestog stoljeća, a posebno u godinama nakon holokausta, dvije su se zajednice zbližile otkrivši da im je ono najbitnije, strah od neharedskog društva i kulture, važnije od onoga u čemu se nisu slagali. Tijekom godina, Hasidi su stavili veći naglasak na proučavanje Tore i čak su razvili mreže ješiva; dok su se Misnagdi iz male elitne manjine razvili u masovnu kulturu 'društva učenjaka' (Miller i suradnici, 2011:1066-1068). Židovi u Iloku imali su i društvo *Hevra Kadiša* koje je s radom započelo sredinom 19. stoljeća, a pravila nisu poznata jer nisu sačuvana. Uz to, imali su i cionističko društvo i društvo Talmud čija je svrha bila da održavaju i uzvisuju vjeru te da pomažu vjernicima i unaprediteljima. Imali su prostorije za proučavanje Talmuda i održavanje predavanja te su bili vrsni poznavaoци Talmuda. (Dobrovšak, 2017:161)

Haredi obrazovanje čini puno više od samog prenošenja informacija. Ono je središnje sredstvo za prenošenje kulture i pokazivanje određenih načina i normi kojih se određena zajednica pridržava. Škole podučavaju Harede kako se ponašati na prihvatljiv način, kako se kretati kroz vanjski svijet i kroz zajednicu i kakve su uloge muškarca i žene; te samim time pomažu u formiranju njihova identiteta. (Miller i suradnici, 2011:1069-1070)

Nakon nekoliko godina u ješivi, učenik postaje spreman za sklapanje braka. Nakon pronalaska supruge, mladić započinje školovanje u *kollelu*, ješivi za oženjene muškarce. Iako je u velikoj mjeri slična običnim ješivama, ješiva za oženjene muškarce pruža mogućnost dobivanja stipendije za pomoć obitelji i obrazovanja za budućeg rabina što bi učeniku omogućilo da radi

kao učitelj ili da postigne neki vjerski status, npr. *Talmid haham*³¹, čime zaslužuje poštovanje svojih vršnjaka i čitave zajednice, vjerojatnije je da će se zaposliti u ješivi i čini ga poželjnijim supružnikom i zetom, što mu pruža veću mogućnost za sklapanje braka u uglednoj i dobrostojećoj obitelji (Miller i suradnici, 2011:1071).

³¹ židovski rabinski učenjak, prema Talmudu, najsavršeniji tip Židova; preuzeto s <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803102007851>, zadnje posjećeno 13. srpnja 2020

10. Običaji (sklapanje braka, smrt i pokop)

10.1. Sklapanje braka, odabir partnera, zaruke i vjenčanje

Jedan od najboljih načina za razumijevanje odnosa između pojedinca i zajednice jest promatranje obreda. Među dva najbitnija su brak i smrt. U oba slučaja, pojedinac je odvojen od skupine kojoj već duže vrijeme pripada. Da bi se društvo borilo s 'gubitkom' i promjenama koje predstavljaju brak i smrt, društva organiziraju vjenčanja i sprovode. Ove ceremonije pokazuju da brak ne može postojati bez formalnog obilježavanja, a da smrt nije konačna dok se ne izreknu posljednje riječi. Ljubav i smrt nisu jače od zajednice (Heilman, 1992:277). Židovsko vjenčanje, *hatuna*, jedno je od najvažnijih obreda u židovstvu općenito te jedan od načina za ispunjavanje božjih zapovijedi. Bog je stvorio muškarca i ženu te im dao ime 'čovjek', što je označavalo njihovo zajedništvo i potpunost; iz tog razloga židovstvo prihvaća samo zajednicu muškarca i žene (Dadon, 2004:437-438). Jedini uvjet za sklapanje braka jest da su i jedan i drugi partner Židovi. Dva su koraka na koja se dijeli vjenčanje, *erusin* (zaruke) ili *kidušin* (posveta) i *nisuin* (ženidba). Cilj braka, svetog čina, jest stvaranje obitelji i zajedničkog doma. Obred vjenčanja priređivao bi se većinom oko godinu dana nakon zaruka, a obuhvaćao je sedam blagoslova i davanje bračne isprave tj. *ketube*. U povijesti se *kidušin* obavljao na različite načine, poput davanja novca ženi, po kojem bi ona bila posvećena tom muškarcu, ispravom koju bi potpisivali svjedoci ili spolnim odnosom dvaju partnera da bi uspostavili brak. U današnje vrijeme preostao je samo običaj zaruka koji podrazumijeva međusobni dogovor oba partnera i njihovih obitelji oko vjenčanja. U aškenaskim se zajednicama vjenčanje dogovaralo tako da se ispuni isprava s uvjetima koja bi sadržavala sve pojedinosti oko vjenčanja, uključujući troškove koje su snosile obitelji. Dio običaja bio je razbiti tanjur u sjećanje na rušenje Hrama. U sefardskim zajednicama običaji su bili nešto drugačiji, podrazumijevali su mazanje kanom, obitelji i supružnici bili su odjeveni u tradicionalnu sefardsku odjeću i plesali u čast mladencima. U današnje vrijeme obred vjenčanja započinje potpisivanjem *ketube* koja navodi sva prava i obveze budućih supružnika. 'Nakon potpisivanja *ketube* mladoženja (*hatan*), u pratnji obojice očeva mladenaca, odlazi do nevjeste (*kala*), koja sjedi između dviju majki. Kad stigne do nje, pokrije joj lice velom, koji simbolizira židovsku čednost.'³² Nakon prekrivanja mladenkinog lica, mladoženja kreće prema *hupi*³³ s pratiocima gdje čeka mladenku. Mladenka staje s desne strane, a nakon toga slijedi blagoslov koji izgovara

³² Preuzeto iz: Dadon, Kotel, Židovstvo – život, teologija i filozofija, Profil, Zagreb, 2004, str. 442

³³ *Nebnica, baldahin koji se prigodom vjenčanja razastire nad mladencima*; baldahin je postavljen poput nadstrešnice te simbolizira novi dom (Dadon, 2004:443, 741)

rabin. Nakon blagoslova supružnici piju vino te mladoženja mladenki poklanja prsten, koji je kupio svojim novcem te koji mora biti zlatan i jednostavan bez ikakvih ukrasa kako ne bi činio veliku razliku između bogatih i siromašnih. Nakon obreda rabin nogom lomi čašu ponovno u znak tuge zbog rušenja Hrama (Dadon, 2004:438-447).

10.2. Vjenčanje u Haredi zajednici

Prema židovskom zakonu, radovati mladoženju i mladenku, bilo je božansko uređeno dobro djelo koje su dali mudraci (Heilman, 1992:277-278). U priručniku pod naslovom Binyan add ad ('Gradnja zauvijek') obavljenom u Jeruzalemu i pisanom za učenike ješiva i njihove buduće supruge, naglašena su dva koncepta: *midot* i *a'tama*. Midot predstavlja karakteristike, a a'tama se odnosi na kompatibilnost između dvije osobe. Autor razlikuje i kompatibilnost koja se zasniva na njihovim karakteristikama i onu koja se zasniva na njihovu podrijetlu. Tjeskoba oko braka stavlja mlade pod stalni nadzor. Haredske obitelji u prosjeku se sastoje od šestoro djece te se od njih očekuje da stupe u brak najkasnije do 22. godine života (djevojke) ili do 24. godine života (dječaci). Među Hasidima, dobna granica za ulazak u brak je još niža, čime je i pritisak veći (Lehmann, Siebzehner, 2009:287-288). S obzirom na to da su se Židovi u počecima, kad su se tek doseljavali na hrvatska područja, uglavnom bavili sitnim poslovima, nisu se niti ženili mladi. Prosječna dob muškarca koji je stupao u brak bila je tridesetak godina. Matične knjige rođenih dokaz su toga da su obitelji bile mnogobrojne. S vremenom su se Židovi prilagođavali novim prilikama, ali su održavali svoje običaje i tradiciju. Održavali su vjenčanja i pokušavali se uklopiti na tradicionalni način (Dobrovšak, 2017:71). Cijela je obitelj neprestano u potrazi za idealnim supružnikom (Lehmann, Siebzehner, 2009:287-288). Haredima, onima koji jedino sebe vide kao prave Židove, život ne postaje potpun bez braka. Uz mnogo razloga za rano sklapanje braka, jedan od bitnijih je onaj iz biblije *'Plodite se, i množite, i napunite zemlju, i sebi je podložite!'*³⁴. Cilj braka jest stvaranje obitelji i djece. Na slobodnu odraslu osobu gleda se kao na anomaliju. U ultraortodoksnim zajednicama, ljubav, ako dođe, dolazi nakon braka jer je ženidba stvar cijele zajednice. Pronalazak partnera, bitniji je od pronalaska ljubavi te se tom postupku treba pristupiti na razuman, planiran i logičan način kako bi se smanjila mogućnost bilo kakvih smetnji koje bi mogle biti prouzročene strašću (Heilman, 1992:279). Nakon pronalaska potencijalnog partnera, bitno je organizirati sastanak između obitelji i potencijalnog para gdje je običaj ne posluživati hranu osim ako ne dođe do zaruka. Dogovore oko financija rješavali su roditelji jer su to smatrali previše važnim da bi se prepustilo djeci. Najbitnije pitanje je bilo gdje će par živjeti. Najčešće su roditelji dijelili troškove stana za novi bračni par i troškove vjenčanja. U slučaju nedostatka novca, supružnik bi trebao sam skupljati novac, što bi ga spriječilo da redovno pohađa nastavu i samim time učinilo ga manje privlačnim za brak. Za vrijeme upoznavanja obitelji, paru je dozvoljeno da budu nasamo oko pola sata,

³⁴ Knjiga Postanka 1:28, Jeruzalemska Biblija, preuzeto s <https://biblija.biblija.govori.hr/glava.php?knjiga=Postanak&prijevod=sve&glava=1>, zadnje posjećeno 13.srpnja 2020.

sjedili bi u drugoj sobi s polu otvorenim vratima kako se ne bi kršila zapovijed da razgovaraju s osobom drugog spola potpuno sami, nakon čega bi potencijalna supružnica razgovarala s roditeljima supružnika (Heilman, 1992:282-283).

Čak se i kod Misnagda prakticira pronalaženje partnera. Međutim u tim zajednicama potencijalni supružnici smiju provesti više vremena zajedno i bitnija je kompatibilnost samog para. Sami obred vjenčanja morao se odvijati u sali koja bi bila po košer pravilima i služila samo klijente iz haredske zajednice te se morala pridržavati ponekad promjenjivih strogih pravila. Sjedeća mjesta morala su biti odvojena za muškarce i žene. Prije samog obreda muškarci i žene sjede u odvojenim prostorijama. Muškarci recitiraju pjesme i molitve nakon čega mladoženja započinje plesati i stavlja veo mladenki na glavu. U pratnji svojih prijatelja i učitelja iz ješive, nakratko bi pogledao mladu te bi se ples nastavio. Obred bi se održao vani, pod zvijezdama, par bi okruživali većinom muškarci dok su žene su ostajale unutra. Mlada bi, odjevena u bijelu haljinu i u pratnji majke, kružila oko mladoženje sedam puta prije čitanja sedam zavjeta i blagoslova koji su činili obred. Javno čitanje bračnog ugovora, *ketube*, gutljaj vina, razbijanje čaše u znak žalosti zbog pada Hrama i ceremonija je bila gotova. Nakon ceremonije, ljudi se vraćaju unutra, a par odlazi u odvojenu prostoriju. Odlazak i odvajanje od ostalih naziva se *yichud*, ujedno i prvi put kada je dozvoljeno paru da budu potpuno sami, u posebnoj prostoriji sa zatvorenim vratima. Prvenstveno je omogućavalo paru konzumaciju braka, ali danas predstavlja vrijeme kada par može nešto pojesti, nakon cjelodnevnog posta. Tradicionalno, dan vjenčanja je dan kada se ispiru svi njihovi grijesi, a Židovi okajavanje povezuju s postom. Glazbenici su bili svi muškarci; zvuk ženskog pjevanja bio je zabranjen s obzirom na to da nije znak skromnosti. Kada završi *yichud*, mladi se par vraća među goste koji ih dočekuju pjesmom i plesom (Heilman, 1992:287-290).

10.3. Sahrana

Iako je smrt velika zagonetka svim ljudima, njezina je realnost gotovo stalno prisutna kako u svim drugim, tako i u Haredi zajednici. Zidovi ulica uvijek su oblijepljeni crno bijelim osmrtnicama. Ulice često odjekuju prodornim zvukom koji označava sahranu, dok članovi pogrebne službe automobilom prolaze kroz mjesto i izgovaraju detalje o tome tko je umro te gdje i kada će se održati sprovod. Svaki vjernik želi biti pokopan u Svetoj zemlji, gdje se prema tradiciji vjeruje da će doći Mesija i gdje će mrtvi uskrsnuti. Kad važne ličnosti iz zajednice umru, ulice su prepune ožalošćenih ljudi. Vrlo česta pojava su tijela zamotana u plahte, nošena ulicama na putu za sahranu. Sahrana u Haredi zajednici predstavlja period kad se ljudi pokušavaju suočiti sa smrću i savladati je; drugim riječima ništa drugo nego period u kojem Haredi zajednica slavi život. Osmrtnice su predstavljale znak pripadnosti i solidarnosti sa zajednicom. Zajednici su osmrtnice bile jedna od glavnih okupacija te se gledalo tko je prvi odao počast preminuloj osobi, tako da one zadnje postavljene nisu bile niti upola cijenjene kao one koje su bile postavljene prve. Uz osmrtnice svaka je zajednica napisala još neku poruku koju nitko van te zajednice nije mogao shvatiti; npr. jedan od plakata zajednice Satmar sadržavao je podsjetnik da muškarci i žene trebaju biti oprezni u gomili da ne dođu u neposredni fizički kontakt jedni s drugima; što je zapravo sadržavalo jasnu poruku da je Satmar zajednica striktna u vezi segregacije spolova. Zakon oko sahrane je veoma strog, pokojnici se moraju pokopati što je brže moguće, prije zalaska sunca. Nakon smrti, tijelo je bilo omotano i položeno na bijelo platno na nosila. *Tijelo pokojnika položilo bi se na pod, priljubljenih nogu i ruku položenih na prsa, oči zaklopile, a lice prekrilo plahtom. Pokraj glave pokojnika zapalili bi svijeću. Pranje pokojnika obavili bi članovi Hevra Kadiše, muškarci bi prali pokojnika, a žene pokojnicu. Prali bi se svi dijelovi tijela uz izgovaranje prikladnih riječi. Potom bi tijelo namazali mirisima, da se spriječi neugodan zadah za vrijeme posljednjeg ispraćaja, šišali bi ga i odjenuli u tahrim³⁵, odjeću za preminule, umotavali u talit koji bi odmotali prije ukapanja.³⁶*

Osnovna struktura pogreba bila je jednostavna. Na početku recitacije psalma, nakon toga pohvale i molitve upućene pokojnicima radi oprostjenja grijeha koje su učinili za života. Slijedi recitacija *Kaddisha*, molitve za spomen. Samo određeni broj dostojanstvenika i uže obitelji

³⁵ *Ukopna odjeća za tijelo pokojnika, načinjena od bijelog lanenog platna, kao najjednostavnijeg i najjeftinijeg materijala, kako ne bi bilo razlike između bogatog i siromašnoga; bijela boja simbolizira životni krug, jer bjelinu nosi novorođenče, mladenci na vjenčanju i pokojnik pri pogrebu* (Dadon, 2004:766)

³⁶ Dobrovšak, 2017:71

moglo je doći u prostoriju gdje je tijelo bilo položeno. Oko tijela bili bi mladi dječaci iz ješive koji su recitirali psalme. Pogreb završava misnom povorkom prema groblju i ponavljanjem *Kaddisha*. Masa ljudi brzo se kretala prema mjestu gdje će pokojnik biti pokopan; kretali su se toliko brzo da su roditelji i djeca ponekad bili odvojeni; žene se većinom nisu pridruživale ogromnoj povorci dok svi muškarci nisu prošli. Dok su govornici tražili pomilovanje, vrištali su, a njihov su glas prekidale suze i jecaji. Masa je bila toliko velika da su i mladi i stari bili gotovo naslonjeni jedni na druge; što se može shvatiti kao metafora za život same zajednice: biti Haredi znači biti u zajednici i ići onamo kamo ona ide (Heilman, 1992:291-299).

10.4. Prekrivanje kose i pokrivanje glave

Običaj prekrivanja glave i kose razvija se već u drevnim bliskoistočnim vremenima (3100.-330. pr. Kr.). Žene u drevnom Izraelu, kao i one koje su živjele u kasnijem rimskom dobu, pokrivala su se kad bi bile na javnim prostorima, što je tada predstavljalo standard za sve žene u to vrijeme, a ne samo za one povezane s nekom religijom. To otvara pitanje je li pokrivanje kose bilo dio lokalne kulture ili su ga Židovi u to vrijeme također shvatili kao religijsku obavezu. U zapadnjačkim religijskim tradicijama neošišana kosa žene tradicionalno predstavlja kontradiktorni simbol djevičanstva i seksualnosti. Ta se dihotomija u Židovstvu očituje pokrivanjem kose nakon braka. Odabirom prekrivanja kose, žene pokazuju da se drže tradicije i da prihvaćaju svoj novi status židovske supruge i majke. Iako se ova tradicija kod suvremenih zapadnjačkih Židova smatra staromodnom, ortodoksni Židovi i dalje je prakticiraju (Milligan, 2014:26). *Kisuj roš* je naziv koji se u židovstvu koristi za pokrivanje glave. *Obaveza muškarca je pokrivati glavu, prije svega pri molitvi, jedenju i pijenju, čitanju vjerskih knjiga, blagoslivljanju i slično; udana žena treba prekrivati kosu* (Dadon, 2004: 747). Sve udane žene Haredi zajednice, obavezne su pokrivati kosu, pridržavajući se tako židovskog zakona koji kaže da ženska kosa izaziva požudu. Ovisno o zajednici žene nose šešire, šalove ili perike. Na primjer aškenaske Židovke ne smiju nositi periku jer rabin Ovadia Yosef³⁷ nošenje perike smatra kršenjem zakona o kosi žene. Iako sve Haredi zajednice vjeruju da se židovskih zakona mora strogo pridržavati, često se ne slažu oko interpretacije istih (Rosenthal, 2003:173-174). Ključni izvor za praksu pokrivanja kose dolazi iz židovskog zakona da se pred udanom ženom čija kosa nije prekrivena ne smije moliti jer je kosa element golotinje te s tim razlogom skromne žene skrivaju kosu. Iako su žene u Haredi zajednicama bile vrlo oprezne u pogledu skrivanja kose, radile su to na različite načine. Što je žena više nalikovala onoj ženi iz modernog društva, to ju se smatralo manje Haredi. S jedne strane bile su žene koje su obrijane glave pokrivala crnim maramama; to su pretežno bile supruge Židova iz zajednica Satmar, Reb Arelach Hasidim, Eda Haredis ili Neturei Karta, najstriktnijih zajednica. Malo blaži oblik Haredi židovstva predstavljale su žene koje su na obrijanoj glavi nosile šarene marame, a najmanje strogi oblik gdje su žene nosile šarene marame preko vlastite, skraćene kose. Zatim su postojale one koje su preko kose nosile marame, ali bilo je dopušteno da im se vidi malo kose. Uz njih druge su pak nosile perike. Neke su nosile kape na perikama, a neke ne. Bilo je razlika čak i u

³⁷ Izraelski vjerski i politički vođa; preuzeto s <https://www.britannica.com/biography/Ovadia-Yosef>, zadnje posjećeno 17. srpnja 2020.

perikama, neke su bile izrađene od prave kose, pa su izgledale gotovo kao da su njihove, dok su druge bile izrađene od sintetičke kose s ciljem da izgledaju lažno. Iako su sve perike trebale prikazivati poštivanje religije, rabini su se bunili protiv onih izrađenih od prave kose jer nisu izgledale umjetno (Heilman, 1992:121-122). Svi religiozni muškarci nose crnu kipu³⁸ koju prekrivaju crnim šeširima. Zasebne skupine Haredi Židova razlikuju se i po kutu pod kojim je nagnut šešir. Neki šeširi imaju tri udubljenja, neki dva. Razlikuju se i po duljini kovrča, *pejot*³⁹ (Rosenthal, 2003:174). Religiozni muškarci nose pletene kipe, dok tradicionalni i svjetovni muškarci u pravilu ne prekrivaju glavu (Etzioni-Halevy, 2015).

³⁸ Kapica kojom židovski muškarci pokrivaju glavu (Dadon, 2004: 747)

³⁹ kovrčavi pramen kose koji pada niz lice i često se nosi kao razlikovni znak, osobito nekih Židova i djece u nekim kulturama; preuzeto s <https://www.merriam-webster.com/dictionary/sidelock>, zadnje posjećeno 09.srpnja 2020.

10.5. Odjeća

Haredi, ultraortodoksní Židovi čine oko trećine stanovnika Jeruzalema. Njihova odjeća i malene razlike otkrivaju koje rabine, rituale i političare slijede. Odjeća je bila stvar u kojoj su i razlike među Hasida i Misnagdim Židovima postale vidljivije jer ih je većina usvojila hasidske modele oblačenja. Iako ih većina nosi duge crne kapute, Haredi Židovi se razlikuju u manjim vizualnim razlikama. Npr. neki muškarci nose kratke crne hlače i bijele čarape, dok drugi nose duge hlače, neki šeširi su ukrašeni krznom, a drugi ne. Iako se žene ne mogu razlikovati odjećom od jedne do druge zajednice, kao što mogu muškarci, njihov način odijevanja pokazuje identitet vjerske zajednice općenito. Za sve žene vrijede jednaka pravila odijevanja: rukavi koji prekrivaju lakat, visoke kragne, duge suknje i čarape. Iako se različiti pokreti ne slažu oko detalja vezanih za boju čarapa i oko toga trebaju li žene nositi perike ili ne, odjeća Haredi žene izražava vrijednost skromnosti i jednostavnosti, što se u Haredi židovskoj zajednici smatra svetim (Rubel, 2009:10-11).

Jedna skupina Haredi muškaraca nosi pojas preko dugačkih crnih kaputa, crne hlače ugrane u crne čarape; drugi nose kratke hlače i bijele čarape. Žene su dužne skromno se oblačiti i ne pokazivati previše kože. Majice ili košulje moraju ih prekrivati od ključne kosti do zgloba, a duge suknje prekrivaju neprozirne čarape ili dokoljenke. Čak i mlade djevojke moraju nositi duge haljine ili suknje, slijedeći Ponovljeni zakon, 22:5 *'Žena ne smije na se stavljati muške odjeće, a muškarac se ne smije oblačiti u ženske haljine. Tko bi to činio bio bi odvratán Jahvi, Bogu svome.'* (Rosenthal, 2003:174). Iako pokrivenih glava, u dugim haljinama, kako bi prekrile sve dijelove tijela, ipak su uspjele pronaći način prikazivanja svoje ženstvenosti. Odjevene u najljepše komade odjeće, mnoge su nosile broševe, blistave ogrlice, dijamantne prstenove i narukvice s draguljima (Heilman, 1992:122).

Heilman (1992:8), kako bi objasnio stil odijevanja, daje opis starijeg muškarca koji se slojevito oblačio nakon uranjanja u javnu ritualnu kupku tj. *mikvah*⁴⁰; prvo je obukao široke, vrećaste žućkasto bijele gaće koje su bile do koljena, bijelu potkošulju, bijelu izgužvanu košulju, široke crne hlače i *arba kanfot*⁴¹ te crni kaftan i crni šešir kojim je prekrío kipu.

⁴⁰ doslovno prevedeno kao "zbirka" ili "skup", je bazen bistre vode; uranjanje čisti osobu koja je postala ritualno nečista; preuzeto s <https://www.jewishvirtuallibrary.org/mikveh>; zadnje posjećeno 19.srpnja 2020

⁴¹ pravokutni komad tkanine s resicama na četiri ugla i rupom u sredini za glavu, koju su ispod odjeće nosili ortodoksní židovski muškarci; preuzeto s <https://www.dictionary.com/browse/arba-kanfot>; zadnje posjećeno 19.srpnja 2020

Svi muškarci nose vjerski propisane resice izvan odjeće, religiozni muškarci nose takve resice izvana ili sa strane, a tradicionalistički i svjetovni ih uopće ne nose (Etzioni-Halevy, 2015).

U ranom dvadesetom stoljeću Židovi su se masovno odijevali neutralno kako bi se asimilirali u moderno društvo. Hasidi, posebno muškarci, su se odupirali svim pozivima modernizacije njihove odjeće. I danas je tipično vidjeti Hasida u dugim crnim hlačama, crnim čarapama i cipelama, dugom crnom kaputu i dugim bijelim resama pričvršćenima na bijeli vuneni prsluk. Hasidi također nose velike crne šešire kako bi prekrili kipe. U posebnim prilikama, na Šabat, Hasidi većinom nose skupe krznene kapute i kaftane i satenske ili svilene kaftane. U hasidskom svijetu crna odjeća simbolizira odabir pobožnosti i skromnost. Crna boja simbolizira i žalost zbog uništenja jeruzalemskog hrama (Silverman, 2013:114-115).

11. Pregled jezika Haredi zajednice kroz povijest

Europa predstavlja kulturni okvir unutar kojeg se razvilo Haredi društvo. Židovsko naseljavanje u Europi počelo je u Sredozemlju te su do ranog srednjeg vijeka židovske zajednice utemeljene u središnjoj i sjevernoj Europi, na kasnije nazvanim aškenaskim područjima koja su bila dio Svetog Rimskog carstva. Osim što su poznavali *Lašon Hakodesh*⁴² poznavali su i lokalne jezike. Neki su čak govorili i latinski, pravni jezik tog razdoblja. Židovsko naseljavanje u istočnoj Europi započelo je tijekom križarskog razdoblja, kada je velik broj Židova koji su bježali iz Porajnja tražio utočište na novootvorenim istočnim teritorijima. Noseći sa sobom njemačko-židovsku kulturu, ovi su Židovi zadržali oblik jezika koji se s vremenom pretvorio u jidiš⁴³. Tijekom kasnog osamnaestog i devetnaestog stoljeća, perioda emancipacije, Židovi diljem Europe bili su prisiljeni učiti službene lokalne jezike u školama kako bi se asimilirali i prihvatili kulturu i društvo (Baumel, 2006:16). Jezik kojim su se Židovi u Hrvatskoj služili u svakodnevnim prilikama bio je mađarski ili njemački, a kod nekih jidiš. Hrvatskim su se jezikom vrlo slabo služili i samo ako je bilo potrebno (Dobrovšak, 2017:71). Uslijedila je rabinska opozicija te je započela bitka oko učenja jezika. To se posebice odnosilo na zapadnu i dijelove srednje Europe gdje su lokalni jezici uspješno uvedeni u židovske škole, npr. u Francuskoj. Krajem devetnaestog stoljeća, unatoč zakonima koji su zahtijevali uvođenje službenih lokalnih jezika u škole, razne su židovske zajednice u srednjoj i istočnoj Europi dobile veliku obrazovnu autonomiju u smislu školske administracije, plana i programa. Sukladno tome, dječaci su mogli steći potpuno znanje Tore bez učenja o zemlji u kojoj žive i bez poznavanja lokalnog jezika. Nakon Prvog svjetskog rata, kad su se mnoge središnje i istočnoeuropske zemlje poput Poljske, Rusije, Mađarske i Čehoslovačke osamostalile, državne su vlade u tim državama preuzele kontrolu i zahtijevale da se u škole uvede učenje lokalnog jezika. Dječaci su po potrebi učili te predmete, ali većina haredskih škola je sve sekularne predmete uspjela staviti u vrijeme kada je bilo najmanje učenika, kasnije popodne. U Hrvatskoj je njemački bio nastavni jezik vjerske škole još od početka rada, pa sve do 1910. godine kad je predavati došao učitelj iz vukovarske Gradske niže pučke škole, a hrvatski je uveden kao

⁴²mješavina hebrejskog i aramejskog jezika koja se koristi u religijskim knjigama i svetim tekstovima koje su čitali svi Židovi. Pojam se koristi i kao naziv za klasični hebrejski jezik; preuzeto s <https://www.encyclopedia.com/politics/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/lashon-ha-kodesh-holy-tongue-hebrew>, zadnje posjećeno 10. srpnja 2020

⁴³ Jezik aškenaskih Židova iz Srednje i Istočne Europe, povijesno, nastao spajanjem elemenata koji su uglavnom izvedeni iz srednjovjekovnih njemačkih dijalekata, ali i iz hebrejskog i aramejskog jezika, raznih slavenskih jezika te starog francuskog i staroslavenskog; preuzeto s <https://www.thefreedictionary.com/Yiddish>, zadnje posjećeno 10. srpnja 2020

predmet koji se predavao jednom dnevno po jedan sat (Dobrovšak, 2017:104). Nakon Drugog svjetskog rata stav Haredi zajednice prema učenju jezika postao je zemljopisno usmjeren na tri lokacije. Jedna su bile Sjedinjene Američke Države s rastućom populacijom Haredi Židova. Druga su bile zapadnoeuropske zajednice poput Antwerpena, Pariza i Londona, gdje su prije bile smještene neke haredske istočnoeuropske zajednice - posebno one hasidskog podrijetla. Treća lokacija je bio Izrael, dom svih Židova koji su nekad pripadali aškenaskim Haredima i onih koji su Izrael pretvorili u svoj dom nakon holokausta. Pokušavajući obnoviti sve što su izgubili u Europi, pojedini vođe Haredija pojačali su protivljenje svim čimbenicima za koje su smatrali da predstavljaju prijetnju njihovom etničkom i kulturnom separatizmu pa tako i učenje lokalnih jezika. Do devetnaestog stoljeća Židovi su u istočnim zemljama razvijali i oblik heteroglosije, govoreći židovsku varijaciju lokalnog pučkog jezika (Ladino, Judeoarapski itd.) koji su govorili kod kuće, dovoljno razumijevajući lokalni narodni jezik kako bi se sporazumjeli kod trgovanja i dovoljno poznajući Lašon Hakodeš za molitvu i proučavanje Tore. U Hrvatskoj jezik zajednice je morao biti njemački, a hebrejski se koristio samo u svrhu vjerske službe (Dobrovšak, 2017:37). Pojavom pokreta prosvjetiteljstva pojavilo se i pitanje učenja četvrtog jezika. Tri jezika prosvjetiteljstva bili su francuski, talijanski i engleski (Baumel, 2006:18).

Krajem devetnaestog stoljeća, kad su cionisti počeli koristiti hebrejski kao jezik za komunikaciju, Haredi aškenazi u Palestini su inzistirali na održavanju jidiša kao svog narodnog jezika. Nisu to učinili samo stoga što je hebrejski bio sveti jezik, već da bi se postavila jezična barijera između njih i onoga što je postalo svjetovnom cionističkom većinom. U dijaspori su Židovi upotrebljavali jezik kao faktor razlikovanja, što je postalo očigledno tek nakon Drugog svjetskog rata kad je uništenjem najveće zajednice koja govori jidiš zamalo došlo do propasti jidiša uopće. Međutim, ubrzo nakon rata, Haredi zajednice u zapadnoj Europi i SAD-u ne samo da su održale jidiš živim jezikom i jezičnim spomenom na milijune židovskih mučenika nego je on bio i sredstvo za održavanje njihove jedinstvenosti, a time i odvojenosti od okoline (Baumel, 2006:20).

Nakon preseljenja u Izrael sredinom dvadesetog stoljeća, velik broj sefardskih Židova poznao je tri ili čak četiri jezika; govorili su židovski narodni jezik, lokalni jezik zemlje – najčešće arapski, francuski i hebrejski jezik (Baumel, 2006:18). Iako još uvijek postoje znatni brojevi onih Hareda koji drže do jezičnog i kulturnog separatizma, posebice u Izraelu, jednak broj Hareda koristi i lokalni govor u svakodnevnom životu i prihvaća kulturu okoline koja na njih izravno utječe (Baumel, 2006:21).

12. Zaključak

U ovom sam radu prikazala nastanak Haredi zajednice, jedne od najkonzervativnijih zajednica ortodoksnog židovstva, njihove običaje i način života te ih povezala s ortodoksnim zajednicama u Europi i Hrvatskoj. Konzervativno židovstvo je grana ortodoksnog židovstva pod koju spadaju Haredi, tj. ultraortodoksni Židovi. Haredi Židovi nastoje sačuvati židovski zakon i tradiciju još od Mojsijeva vremena. Zbog antisemitizma, Židovi se nisu mogli uključiti u društvo kojega su bili dijelom do osamnaestog i devetnaestog stoljeća, kad su imali veća prava i slobodu. Kao primjer jedne od takvih zajednica opisala sam zajednicu Belz koja je djelovala u malenom gradu Belzu, nedaleko od Lavova, na teritoriju koji se prostire na jugoistoku Poljske i regiji oko Krakova. Djelovanje zajednice Belz Hasidim imalo je velik utjecaj na sve ostale Židove u Galiciji. Zajednica Belz Hasidim odupirala se svakoj novoj ideji koja je potjecala iz krugova koji nisu bili ortodoksni. U usporedbi s drugim zemljama, židovska zajednica u Hrvatskoj bila je malobrojna. Iako je vrlo malo informacija o vjerskim ortodoksnim zajednicama u Iloku, bilo je poznato da su na tom području djelovale dvije zajednice, Aškenaska i Sefardska. Nakon procvata zajednice, izgradnje sinagoga i ostalih institucija, kao i Židovi diljem Europe, i oni u Hrvatskoj stradali su u Drugom svjetskom ratu. Većina Židova je ili nestala ili ubijena za vrijeme Holokausta.

Iako se čini da su Haredi zajednice, koje su ujedno smatrane utjelovljenjem židovske povijesti, okrenute samo tradiciji i zanemaruju suvremeni svijet, zapravo imaju veliku ulogu u židovskom svijetu.

13.Literatura

1. Abramac, Gabi, Dos heylike yidish vort; Jidiš i drugi jezici ortodoksnih Židova u New Yorku, Srednja Europa, Zagreb, 2016.
2. Anić, I.; Goldstein, Ivo, Rječnik stranih riječi, Zagreb 1999.
3. Assaf, David. 2010. Belz Hasidic Dynasty. YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe, https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Belz_Hasidic_Dynasty
4. Assouline, Dalit, Contact and Ideology in a Multilingual Community: Yiddish and Hebrew Among the Ultra-Orthodox, Walter de Gruyter GmbH & Co KG, Berlin, 2017.
5. Baumel, Simeon D., Sacred Speakers: Language and Culture Among the Haredim in Israel, Berghahn Books, New York, 2006.
6. Birnbaum, P., Encyclopedia of Jewish concepts, Hebrew Publishing Company, New York, 1975.
7. Boeckh, Katrin, Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941. godine, Časopis za suvremenu povijest, 27 (1), 33-53., 1995., Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/213442>
8. Dadon, Kotel, Židovstvo – život, teologija i filozofija, Profil, Zagreb, 2004.
9. Dobrovšak, Ljiljana, Židovi u Srijemu. Od doseljenja do Holokausta, Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru, 2017.
10. Eisenberg, Joyce; Scolnic, Ellen, The JPS dictionary of Jewish words, Jewish Publication Society, Philadelphia, 2001.
11. Encyclopedia Judaica, ur. Fred Skolnik, Macmillan Reference USA, 2007.
12. Etzioni-Halevy, Eva, The Divided People Revisited, Handbook of Israel: Major Debates, Eliezer Ben-Rafael, Julius H. Schoeps, Yitzhak Sternberg, Olaf Glöckner, Anne Weberling, Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2016., online pristup na: https://books.google.hr/books?id=G_1DDQAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=Handbook+of+Israel:+Major+Debates&hl=hr&sa=X&ved=2ahUKEwiAm4yrosLqAhWEmIsKHQx_ANYQ6AEwAHoECAAQAg#v=onepage&q=Handbook%20of%20Israel%3A%20Major%20Debates&f=false
13. Fackenheim, Emile L., What is Judaism?: An Interpretation for the Present Age, Syracuse University Press, New York, Summit Books, 1987.
14. Fundamentalisms Observed, Opseg 1 iz The Fundamentalism Project, (Autor) American Academy of Arts and Sciences, (Urednici) Martin E. Marty, R. Scott Appleby, University of Chicago Press, Chicago and London, 1994, poglavlje 4:

- Religious Fundamentalism and Religious Jews: The Case of the Haredim; Samuel C. Heilman, Menachem Friedman
15. Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber, Zagreb, 2001.
 16. Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918-1941.*, Novi Liber, Zagreb, 2004.
 17. Hakak, Yohai, *Young Men in Israeli Haredi Yeshiva Education: The Scholars' Enclave in Unrest*, BRILL, Leiden, 2012.
 18. Heilman, Samuel C.; Friedman, Menachem, *The Haredim in Israel : who are they and what do they want?*, Institute on American Jewish-Israeli Relations, American Jewish Committee, New York, 1991
 19. Heilman, Samuel, *Defenders of the Faith, Inside Ultra-Orthodox Jewery*, Schocken Books, New York, 1992.
 20. Heller, Deborah, *The Goose Girl, the Rabbi, and the New York Teachers: A Family Memoir*, iUniverse, Bloomington, 2013.
 21. Lehmann, David; Siebzeher, Batia, *Power, Boundaries and Institutions: Marriage in Ultra-Orthodox Judaism*, *European Journal of Sociology*, Vol. 50, No. 2, *Jewish Institutions and Practices* (2009); [URL:https://www.jstor.org/stable/23999093](https://www.jstor.org/stable/23999093)
 22. McGuire, M., *Religion: The Social Context* (5th Edition). Belmont, Calif.: Wadsworth, 2002.
 23. Miller, Helena; Grant, Lisa D.; Pomson, Alex, *International Handbook of Jewish Education*, Springer Science & Business Media, London, 2011; Yoel Finkelman, *Ultra-Orthodox/Haredi Education*
 24. Milligan, Amy K., *Hair, Headwear, and Orthodox Jewish Women: Kallah's Choice*, Lexington Books, Lanham, 2014.
 25. Minsky, Aaron, *Beyond Faith: Exploring Judaism and Comparing It to Other Religions, Philosophies, and Disciplines*; Xlibris Corporation, Bloomington, 2008.
 26. Mittleman, Alan, *Politics of Torah, The: The Jewish Political Tradition and the Founding of Agudat Israel*, SUNY Press, New York, 2012.
 27. Neusner, Jacob, *The Emergence of Judaism*, Westminster John Knox Press, Louisville, London, 2004.
 28. Rebić, Adalbert, *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002.
 29. *Rječnik hrvatskog jezika*, ur. Jure Šonje, Zagreb 2000.

30. Rosenthal, Donna, *The Israelis: Ordinary People in an Extraordinary Land*, Simon and Schuster, New York, 2003.
31. Rubel, Nora L., *Doubting the Devout: The Ultra-Orthodox in the Jewish American Imagination*, Columbia University Press, New York, 2009.
32. Rubin, Barry, *Israel: An Introduction*, Yale University Press, London 2012.
33. Savić, Vanja-Ivan, *Katuba u židovskom pravu1 (הברות)* Pregledni rad Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu UDK: 348.9 : 296 Zagreb, Hrvatska doi: 10.3935/rsp.v22i2.1299, travanj 2015.
34. Silber, Michael K. "The Emergence of Ultra-Orthodoxy: the Invention of a Tradition," in *The Uses of Tradition: Jewish Continuity since Emancipation*, ed., Jack Wertheimer, Harvard U. Press, New York-Jerusalem, 1992.
35. Silber, Michael K. 2010. *Orthodoxy*. YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Orthodoxy>
36. Silverman, Eric, *A Cultural History of Jewish Dress*, Bloomsbury, London, 2013
37. Sremac, Radovan, *Židovske obitelji u iločkom rabinatu*, Muzej grada Iloka, Ilok, 2018.
38. Švob, Melita: *Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, *Migracijske teme* 11(1995)
39. *Bet Ha Midrash*, *Jewish Encyclopedia*, Jastrow, Marcus, Kohler, Kaufmann, zadnje posjećeno 08. srpnja 2020., <http://jewishencyclopedia.com/articles/3191-bet-ha-midrash>.
40. Rabinowitz, Dan, *Yarmulke: A Historic Cover-up?*, zadnje posjećeno 09. srpnja 2020., <http://www.hakirah.org/Vol%204%20Rabinowitz.pdf>
41. Yehuda Loew (The Maharal), *Jewish Virtual Library*, zadnje posjećeno 4. srpnja 2020., <https://www.jewishvirtuallibrary.org/yehuda-loew-the-maharal>
42. Moses Sofer , *Jewish Virtual Library*, zadnje posjećeno 4. srpnja 2020., <https://www.jewishvirtuallibrary.org/sofer-moses>
43. Schoenberg, Shira, *Judaism: Ashkenazim*, *Jewish Virtual Library*, zadnje posjećeno 10. srpnja 2020., <https://www.jewishvirtuallibrary.org/ashkenazim>
44. *Jewish Practices & Rituals: Mikveh*, *Jewish Virtual Library*, zadnje posjećeno 19. srpnja 2020., <https://www.jewishvirtuallibrary.org/mikveh>
45. *Pariah*, *Vocabulary.com Dictionary*, zadnje posjećeno 2. srpnja 2020., <https://www.vocabulary.com/dictionary/pariah>
46. *Jeruzalemska Biblija*, *Malahija 1. poglavlje*, zadnje posjećeno 29. srpnja 2020., <https://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?prijevod=sve&knjiga=Malahija&glava=1#3>

47. Jeruzalemska Biblija, Knjiga Postanka 1:28, zadnje posjećeno 13.srpnja 2020.

<https://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?knjiga=Postanak&prijevod=sve&glava=1>